

Проблема Спінози
Ірвін Ялом

Це історія цілковитої невловимості. Коли філософ із XVII століття та нацистський фанатик із XX століття раптом простягли один одному руки. Офіцер служби Розенберга грабує, опечатує й експропріює фонди крихітного музейчика, вважаючи, що тамтешня бібліотека може допомогти нацистам у розв'язанні таємничої «проблеми Спінози». Проблеми, що могла обернутися катастрофою, здатною зронити зерно сумніву, яке знищить бутафорські «арійські» постулати. Зразковий німець Альфред Розенберг і не помітив, як, захопившись геніальністю єврейського філософа, опинився на межі внутрішньої кризи. Що переможе, сліпа ненависть чи просвітлена мудрість? Історія вже дала відповідь. Але чи остаточну?

Ірвін Ялом

Проблема Спінози

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Перекладено за виданням: Yalom I. D. The Spinoza Problem: A Novel / Irvin D. Yalom. – New York: Basic Books, 2012. – 336 p.

Вперше опубліковано Basic Books, A Member of the Perseus Books Group

Переклад здійснюється з дозволу Sandra Dijkstra Literary Agency

Переклад з англійської Андрія Зорницького

Дизайнер обкладинки Петро Вихорь

© Irvin D. Yalom, Dr, 2012

© Hemiro Ltd, видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2021

* * *

Присвячую Мерилін

Пролог

Спінозою я цікавився давно й уже не один рік хотів написати про цього вільнодумця сімнадцятого століття, автора праць, які воістину змінили цей світ, такого самотнього – без родини, без спільноти. Сього провісника секуляризації, ліберально-демократичного політичного устрою та підйому природничих наук, який торував шлях епосі Просвітництва. Я і собі схильний до іконоборства – мабуть, тому мене завжди захоплював той факт, що у двадцятичотирирічному віці його відлучили від громади євреї, а відтак до скону піддавали цензурі ще й християни. І це дивне відчуття спорідненості зі Спінозою сильнішало від усвідомлення, що й Ейнштейн – один із моїх найперших героїв – був спінозистом. Коли Ейнштейн вів мову про Бога, то йшлося саме про Бога Спінози – Бога, повністю еквівалентного природі, Бога, який охоплює все суще, і Бога, «який не грає в кості зі Всесвітом». Під цим він мав на увазі, що всі без винятку події відбуваються відповідно до

природних законів.

А ще я гадаю, що чимало з доробку Спінози – як-от і в Ніцше із Шопенгауером, на чиїх біографіях і філософії ґрунтувалися два мої попередні романи, – безпосередньо стосується царини психіатрії та психотерапії (наприклад, що причиною переконань, думок і почуттів є досвід, що пристрасті можна вивчати безпристрасно, що розуміння веде до трансцендентності), тож мені хотілося вшанувати його внесок у формі роману ідей.

Але як писати про людину, що жила аж таким споглядальним життям, позначеним украй небагатьма зовнішніми пертурбаціями? Він був надзвичайно замкнений, тож так і не розкрив своєї особистості в написаних творах. У мене не було ані дрібки матеріалу, що зазвичай придається для оповіді, – ні сімейних драм, ні любовних інтрижок, заздрощів, кумедних, анекдотичних випадків, чвар, сварок або примирень. Він вів розлоге листування, та після його смерті колеги, за вказівками адресанта, повидаляли з його послань усі особисті місця. Ні, зовнішнього драматизму в його біографії було мало: більшість дослідників мають Спінозу за мирну та лагідну душу, а дехто порівнює його буття із життями християнських святих, ба навіть з Ісусовим.

Тож я поклав собі написати роман про його внутрішнє життя, адже саме так мої особисті здобутки могли допомогти розповісти історію Спінози. Той-бо, зрештою, був людиною, а значить, неодмінно потерпав від тих-таки основоположних для кожної особи конфліктів, що не давали спокою мені та багатьом моїм пацієнтам протягом десятиліть. У нього неминуче мала виникнути сильна емоційна реакція, коли його, двадцятичотирирічного, вигнала зі своїх лав амстердамська єврейська громада, наклавши хе?рем – нескасовний наказ кожному єврею, зокрема й рідним відлученого, довіку того уникати. Жоден з одноплемінників ніколи більше не мав права розмовляти з ним, вести торговельні справи, читати його писання чи фізично наближатися до нього менш як на п'ятнадцять футів[1 - ? 4,6 м. (Тут і далі прим. пер.)]. Ну й, звісна річ, немає того, хто не жив би внутрішнім життям – із фантазій, мрій, пристрастей і туги за коханням. Приблизно чверть найважливішої праці Спінози – «Етики» – присвячено «звільненню з ярма пристрастей». Як психіатр я був переконаний, що він не міг би написати того розділу, якби не мав досвіду свідомого приборкання власних.

Та все ж я не один рік вимушено зволікав, бо ніяк не міг підшукати необхідної для роману історії – аж доки п'ять років тому все не змінилося під час поїздки в Голландію. Я прибув туди з лекціями і – як частину винагороди – зажадав собі (й отримав!) «день Спінози». Секретар голландського Товариства «Будинок Спінози» та провідний фахівець із філософії Спінози погодилися провести зі мною день у відвідинах усіх важливих місць, пов'язаних із цим іменем, – його помешкань, могили і, що найпринадніше, Музею Спінози в Рейнсбургу. Там-то мені і явилася одкровення.

До Музею Спінози в Рейнсбургу, хвилин за сорок п'ять їзди від Амстердама, я заходив із палким нетерпінням, шукаючи – чого? Можливо, зустрічі з духом Спінози. А може, історії.

Але щойно ступивши всередину, я одразу ж пережив розчарування. Видавалося сумнівним, щоб цей маленький бідний музейчик міг наблизити мене до нього. Єдиними більш-менш автентичними речами були 151 том особистої бібліотеки Спінози, тож я негайно звернувся до них. Мої гостинні господарі надали мені вільний доступ, тож я брав із полиці один фоліант сімнадцятого століття за іншим, тримав у руках і вдихав їхній запах, сповнюючись трепету від доторку до речей, яких свого часу торкалися руки Спінози.

Але за мить мене вивів із цієї замріяності один із господарів:

– Звісно, докторе Ялом, майно Спінози – ліжко, одяг, взуття, письмове приладдя та книжки – після його смерті було продано з торгів, щоб покрити видатки на похорон. Розпродані книжки розкидало по всіх усядах, але, на щастя, до початку аукціону нотар склав їхній повний перелік, і понад двісті років по тому один єврейський філантроп знову зібрав більшість тих видань – аналогічних примірників із таким самим роком і місцем друку. Тож ми називаємо її «бібліотека Спінози», але насправді це репліка. Його пальці ніколи не торкалися цих сторінок.

Я відвернувся від бібліотеки й задивився на портрет Спінози, який висів на стіні, і незабаром відчув, як розчиняюсь у тих величезних, сумних, мигдалюватих очах із важкими повіками. То був ледь не містичний досвід – зі мною таке рідко траплялося. Але тут мій господар промовив:

– Ви можете цього не знати, але схожості зі справжнім Спінозою він не має. Це всього-на-всього образ із уяви якогось художника, навіяний кількома рядками словесного опису. Якщо прижиттєві замальовки Спінози й були, то жодна з них до нас не дійшла.

«То, може, це буде історія абсолютної невловимості?» – подумалося мені.

Розглядаючи в наступній залі апарат для шліфування лінз – теж не власне устаткування Спінози, але подібне до нього, про що сповіщала музейна табличка, – я почув, як у залі з бібліотекою хтось із господарів згадав про нацистів.

А тому зайшов туди знову:

– Що? Тут побували нацисти? У цьому музеї?

– Так... Через кілька місяців після голландського бліцкригу війська ERR підкотили на своїх шикарних лімузинах і розграбували геть усе – книжки, бюст, портрет Спінози – все доценту. Вивезли, а відтак опечатали й експропріювали музей.

– ERR? Що означають ці літери?

– Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. «Оперативний штаб райхслайтера Розенберга». Того

самого, Альфреда Розенберга, – головного ідеолога нацистів з антисемітизму. Він завідував трофеями для Третього Райху, і за його наказами ERR мародерствував по всій Європі – спершу забирав лише речі євреїв, а пізніше, під кінець війни, і будь-що цінне.

– То, виходить, Спінозі ці книжки, так би мовити, троюрідні? – запитав я. – Ви ж бо маєте на увазі, що їх знову довелося скуповувати, уже вдруге комплектуючи його бібліотеку?

– Ні. Вони якимось дивом уціліли, і після війни їх повернули сюди – за винятком усього декількох зниклих примірників.

– Неймовірно! – «Ось тобі й історія», – промайнуло в думці. – Але навіщо Розенберг узагалі морочився із цими книжками? Я розумію: щось вони та коштують, адже йдеться про стародруки сімнадцятого століття й давніші, але чому його люди просто не ввірвалися в Державний музей Амстердама й не привласнили одного-єдиного Рембрандта, що вартує в п'ятдесят разів більше, ніж уся тутешня колекція?

– Ні, не в тім річ – ішлося не про гроші. В Оперативного штабу був якийсь загадковий інтерес до Спінози. Нацистський офіцер, підлеглий Розенберга, який безпосередньо вилучав бібліотеку, додав до свого службового рапорту цікаве речення: «Вона містить цінні стародруки, що вкрай важливі для вивчення проблеми Спінози». Якщо хочете, з тим донесенням можна ознайомитися в інтернеті – його долучено до офіційної документації Нюрнберзького процесу.

Я почувався приголомшеним.

– «Для вивчення проблеми Спінози»? Не розумію. Що він мав на увазі? У чому нацисти вбачали «проблему Спінози»?

На це мої господарі, неначе дует мімів, знизали плечима й розвели руками.

Але я напосівся:

– То, кажете, заради цієї «проблеми Спінози» тутешні книжки зберегли, а не спалили, як чимало чого іншого в Європі?

Ті кивнули.

– А де перебувала бібліотека, доки тривала війна?

– Ніхто не знає. На п'ять років книжки просто зникли, а відтак, у 1946-му, знову знайшлися – у німецькій соляній копальні.

– У соляній копальні? Неймовірно! – Я взяв із полиці один із томів – примірник «Іліади»

шістнадцятого століття – і, погладжуючи його, промовив: – То ця стара книжка прадавніх історій могла б розповісти і власну історію.

Мої господарі повели мене оглядати решту будинку. Я вдало підібрав момент для відвідин: небагато відвідувачів коли-небудь бачили іншу частину помешкання, позаяк її століттями займала проста робітнича родина. Але останній її член нещодавно помер, тож Товариство Спінози оперативно придбало цю власність і тепер саме починало реконструкцію, щоб доеднати її до музею. Пробрівши серед будівельного сміття крізь скромну кухню й вітальню, я зрештою піднявся вузькими стрімкими сходами у маленьку, непримітну спальню. Швидко обвівши поглядом простеньку кімнатчину, уже почав було спускатися, як раптом в око мені впала ледь помітна – два на два фути[2 - ? 0,6 м.] – нерівність у кутку стелі.

– А це що таке?

Старий музейний доглядач піднявся на кілька сходинок, щоб поглянути, куди я показую, і пояснив мені, що то – потаємні дверцята, які ведуть до крихітного закапелка на горищі, де протягом усієї війни ховалися від нацистів двійко єврейок, немолода мати з дочкою.

– Ми годували їх і добре про них дбали.

Знадвору бушує вогненна буря! Чотирьох із п'яти голландських євреїв убивають нацисти! Але на другому поверсі будинку Спінози протягом усієї війни турботливо піклуються про двох жінок-єврейок, які ховаються на горищі. А внизу, на першому, офіцер служби Розенберга грабує, опечатує та експропріює крихітний музейчик, вважаючи, що тамтешня бібліотека може допомогти нацистам у розв'язанні «проблеми Спінози». І що ж то в них була за проблема така? А раптом цей нацист, Альфред Розенберг, теж – по-своєму та з власних причин – шукав підхід до Спінози? Я ввійшов до музею з одною загадкою, а вийшов звідти з двома.

І невдовзі по тому почав писати.

Розділ перший

Амстердам. Квітень 1656 року

Щойно останні промені сонця відбиваються від вод Званенбургвалю, як Амстердам припиняє роботу. Фарбувальники збирають пурпурні й кармазинові тканини, що сушилися на кам'яних берегах каналу. Купці згортають навіси й зачиняють віконниці на вуличних

ятках. Кілька робітників, що стомлено бредуть додому, зупиняються на перекус і голландський джин біля прилавків з оселедцями на каналі, а відтак продовжують свій шлях. Плин життя в Амстердамі повільний: місто в жалобі, бо й досі не оговталось від чуми, що всього кілька місяців тому прибрала кожного дев'ятого.

За кілька метрів від каналу, у № 4 по Брестрат, збанкрутілий і дещо піддатий Рембрандт ван Рейн наносить останній мазок на картину «Яків благословляє синів Йосипа», ставить у нижньому кутку справа свій підпис, жбурляє на підлогу палітру й розвертається, ладнаючись спуститися вузькими гвинтовими сходами. Того дня цей будинок – якому через три століття судилося перетворитися на музей свого власника – стає свідком його ганьби: він кишить покупцями, що чекають не дочекаються аукціону, на якому буде продано все художникове майно. Безцеремонно розштовхуючи на сходах роззяв, той проходить крізь парадні двері, вдихає солоне повітря й шкандибає до таверни на розі.

А в Делфті, за сімдесят кілометрів на південь, починає своє сходження інший художник. Двадцятип'ятилітній Ян Вермеер кидає останній погляд на свою нову картину – «У звідниці». Його очі повільно повзуть справа наліво. Першою зображено повію в шикарній жовтій блузці. Лепсько. Лепсько. Жовтизна відливає, наче шліфоване сонячне світло. Її оточує групка людей. Чудово: кожен запросто міг би зійти з полотна й розпочати розмову. Вермеер нахиляється ближче, щоб уловити крихітний, але пронизливий і хитрий, кинутий скося погляд молодика в джентлюристому береті. І киває своєму автопортретові в мініатюрі. Страшенно задоволений, він ставить у правому нижньому кутку свій підпис із розчерком.

А в тому ж таки Амстердамі, у № 57 по Брестрат, лише за два квартали від приготувань до розпродажу, які тривають у будинку Рембрандта, двадцятирічний купець (що народився лиш на кілька днів пізніше за Вермеера й ним захоплюватиметься, але так і не познайомиться) готується зачиняти свою крамницю заморських товарів. Він видається надто тендітним і вродливим як на крамаря. У нього ідеальні риси обличчя, оливкова шкіра без жодного ганджу та великі темні й одухотворені очі.

Купець востаннє роззирається довкола: на багатьох полицях не менш порожньо, ніж у нього в кишенях. Його останній фрахт із Баї перехопили пірати, тож у продажу немає кави, цукру й какао. Старше покоління їхньої родини вело прибуткову імпортно-експортну оптову торгівлю, але тепер брати Спінози – Габріель і Бенту – збідніли та живуть лише з маленької крамнички, що торгує вроздріб. Вдихнувши затхле повітря, Бенту Спіноза з покірністю виявляє, що до запахів сушеного інжиру, ізюму, зацукрованого імбиру, мигдалю, нуту й випарів терпкого іспанського вина примішується задушливий сморід щурячого посліду. А відтак господар виходить надвір і починає свій щоденний двобій із заіржавілим висячим замком на дверях крамниці. Аж раптом лякається незнайомого голосу, який звертається до нього манірною португальською:

– Це не ви будете Бенту Спіноза?

Той обертається і бачить перед собою двох незнайомців – зморених молодиків, які начебто прибули звідкись іздалеку. Один високий, із великою, масивною головою, що звисає наперед – неначе вона аж надто важка, щоб триматися прямо. Одяг на ньому добротний, але брудний і пожмаканий. А другий, у подертому селянському вбранні, стоїть позаду свого товариша. У нього довге сплутане волосся, карі очі, вольове підборіддя й різко окреслений ніс. Тримається він неприродно: рухаються лише очі – метушаться, наче сполохані пугловки.

Спіноза сторожко киває.

– Я – Жако[3 - Португальська форма біблійного імені Яків.] Мендоза, – каже той, що вищий. – Нам треба до вас – поспілкуватися з вами. Це мій двоюрідний брат, Франку Бенітеш. Я щойно привіз його з Португалії. Мій кузен переживає кризу. – І Жако поплескав Франку по плечі.

– Ясно, – відповідає Спіноза. – І що?

– Тяжку кризу.

– Це зрозуміло. Але навіщо вам я?

– Нам сказали, що ви – саме той, хто може допомогти. Можливо, єдиний.

– Допомогти?

– Франку втратив віру. Він в усьому сумнівається. У релігійних ритуалах. Молитвах. І навіть в існуванні Бога. Він постійно наляканий. Не може заснути. Й поговорює про самогубство.

– І хто ж це з дурного розуму направив вас сюди? Я всього-на-всього купець, який веде невеличку торгівлю. Та й то, як бачите, без великих баришів. – Тут Спіноза тицьнув пальцем у запилужене вікно, крізь яке виднілися напівпорожні полиці. – Наш духовний наставник – рабі Мортейра. Вам треба до нього.

– Ми прибули вчора й сьогодні зранку мали намір саме так і вчинити, але наш далекий родич, у якого ми зупинилися, відрадив: мовляв, Франку потрібен не суддя, а помічник. За його словами, рабі Мортейра суворий із маловірами та вважає, що всі португальські євреї, які навернулися до християнства, прирекли себе на вічне прокляття, хоч ім і довелось обирати між хрещенням і смертю. «Від розмови з рабі Мортейрою, – сказав він, – Франку тільки погіршає. Сходіть до Бенту Спінози. У нього не забракне мудрості на такі речі».

– Не розумію, про що мова... Я ж лише купець...

– Він стверджує, що, якби вам не довелося самому зайнятися сімейною справою після смерті старшого брата та батька, ви стали б наступним головним рабином Амстердама.

– Мені треба йти. У мене призначено зустріч, на яку я маю з'явитися.

– Ви йдете до синагоги, на суботню службу? Так? Ми теж. Я веду туди й Франку: він-бо мусить повернутися до віри. Можна ми підемо разом із вами?

– Ні, я йду на зовсім іншу зустріч.

– Яку таку «зовсім іншу»? – вирвалося в Жако, але він одразу ж спохопився. – Вибачайте. Не моя це справа. А чи не вийде в нас зустрітися завтра? Може, коли ваша ласка, ви допомогли б нам у суботу? Таке не заборонено, адже це міцва^[4] - Міцва (множ. міцвот, див. нижче) – досл. «заповідь, припис» (давньоєврейськ.). У побутовому сенсі – благодіяння, добрий учинок, що його вірянин-юдей може зробити навіть у суботу.]. Ви нам потрібні. Мій кузен у небезпеці.

– Дивина, – похитав головою Спіноза. – Чого-чого, а такого прохання я ще не чував. Мені шкода, але ви помиляєтесь. І я нічим не можу бути вам корисний.

Аж тут Франку – який, доки Жако говорив, стояв, утупивши погляд у землю, – звів очі та видобув свої перші слова:

– Я не прошу багато – лише перемовитися з вами кількома словами. Невже ви відмовите своєму братові-єврею? Адже це ваш обов'язок перед подорожнім. Мені довелося втекти з Португалії, як-от і вашому батьку з родиною, щоб урятуватися від інквізиції.

– Але що я можу...

– Мого батька спалили на аутодафе всього рік тому. За який злочин? Знайшли сторінки Тори, закопані за будинком. А батькового брата, батька Жако, вбили невдовзі по тому. Отож у мене запитання. Подумайте про світ, де син вдихає запах смаленої плоті свого батька. Де Бог, який створив цей світ таким? І чому Він допускає такі речі? Ви засуджуєте мене за це запитання? – На кілька митей Франку зазирає глибоко в очі Спінозі, а відтак веде далі: – Звісно ж, чоловік, якого нарекли «благодійним» – Бенту португальською або Барух гебрайською, – не відмовить мені в розмові?

Спіноза із серйозним виглядом киває.

– Я побесіду з тобою, Франку. Скажімо, завтра опівдні?

– У синагозі? – уточнює той.

– Ні, тут. Зустрінемось осьде, у крамниці. Її буде відчинено.

– Крамницю? Відчинено? – втручається Жако. – У суботу?

– У синагозі родину Спіноз представляє мій молодший брат, Габріель.

– Але ж у священній Торі сказано, – наполягає той, не зважаючи на Франку, який смикає його за рукав, – що Господь повелів нам не працювати в суботу, а проводити цей святий день у молитвах до Нього й виконанні міцвот.

Спіноза обертається до співрозмовника та м'яко, наче наставник до юного учня, говорить:

– Скажи мені, Жако, ти віриш у всемогутність Господа?

Той киває.

– А в Його досконалість? Повноту в Самому Собі?

Жако знову погоджується.

– Ну, тоді ти, звісна річ, не заперечуватимеш і того, що довершена й досконала істота, за визначенням, не має ні потреб, ні недоліків, ні бажань, ні забаганок. Чи не так?

Жако замислюється, зволікає й вагається, а відтак обережно киває. Спіноза зауважує у Франку на вустах зародок усмішки.

– А коли так, – веде далі Спіноза, – то я беруся стверджувати, що Бог не має жодних побажань щодо того, як саме – ба навіть чи взагалі – ми будемо Його славити. Тож дозволь мені, Жако, любити Господа на власний лад.

Франку витріщає очі й обертається до кузена, немовби говорячи: «От бачиш, от бачиш? Ось той, кого я шукаю».

Розділ другий

Ревель, Естонія. 3 травня 1910 року

Час – 16:00

Місце – лава в центральному коридорі напроти кабінету Епштейна – директора Петровського реального училища, Петрі-реальшуле

* * *

На лаві совається шістнадцятилітній Альфред Розенберг, що мучиться непевністю: чому його викликали до кабінету директора? У хлопця жилавий торс, сіро-блакитні очі й тевтонське обличчя з витриманими пропорціями. На лоб, точно під бажаним кутом, спадає пасмо брунатного волосся. Темних кіл під очима немає – вони з'являться пізніше. Він високо тримає голову й зухвало випнув підборіддя, але його руки виказують тривогу, то стискаючись у кулаки, то розтискаючись.

Він схожий на кожного й ні на кого конкретно, цей майже чоловік, у якого все життя ще попереду. За вісім років він перебереться з Ревеля в Мюнхен, де стане плодотворним журналістом антибільшовицького й антисемітського спрямування. За дев'ять почує полум'яну промову на зборах Німецької робітничої партії, яку виголосить новий кандидат, ветеран Першої світової війни – Адольф Гітлер, й Альфред вступить до тієї партії невдовзі після нього. За двадцять – відкладе перо й тріумфально всміхнеться, завершивши останню сторінку своєї книжки «Міф ХХ століття». Їй судитиметься стати бестселером, який розійдеться мільйонами примірників і значною мірою складе ідеологічне підґрунтя нацистської партії, виправдовуючи винищення європейських євреїв. За тридцять – його солдати ввірвуться в маленький голландський музейчик у Рейнсбургу, де конфіскують особисту бібліотеку Спінози в сто п'ятдесят один том. А за тридцять шість у його очах із темними колами проступить спантеличення, і він заперечно похитає головою у відповідь на запитання американського ката в Нюрнбергу: «Останнє слово?»

Юний Альфред чує, як у коридорі розлягаються луною звуки кроків, що наближаються, і помічає гера Шефера, свого куратора й учителя німецької, а тому зривається на ноги, щоб привітати його. А той, проходячи повз нього й відчиняючи двері директорського кабінету, лише супиться й повільно похитує головою. Та вже перед самим порогом обертається до Альфреда й досить приязним тоном шепоче: «Розенбергу, минулого вечора ви розчарували мене – та що там, усіх нас – нерозсудливістю своєї промови. І цю нерозсудливість не скасувати тим фактом, що вас таки обрали старостою класу. Та навіть попри це я і досі вважаю, що ви не безнадійний. Усього за кілька тижнів вам випускатися. Не наробіть дурниць».

Передвиборча промова минулого вечора! Он воно що. Альфред ляскає себе долонею по лобі. Ну звісно – ось чому мене сюди викликали. Хоча поміж присутніх там були майже всі сорок учнів його випускного класу – здебільшого остзейські німці з деякими вкрапленнями росіян, естонців, поляків і євреїв – Альфред цілеспрямовано звернув свою балотувальну промову до німецької більшості та розворушив її душі словами про їхню місію охоронителів шляхетної германської культури. «Оберігайте нашу расу в чистоті, – казав він їм. – Не

ослаблюйте її забуттям наших шляхетних традицій, засвоєнням другосортних ідей, змішанням із нижчими расами». На цьому, мабуть, йому варто було б зупинитися. Та він захопився. І, цілком імовірно, зайшов надто далеко.

Аж тут його напівспогади-напівфантазії вриваються: відчиняються масивні двері, футів десять у висоту, і бас директора Епштейна рокоче: «Herr Rosenberg, bitte, herein»[5 - Гер Розенберг, зайдіть, будь ласка (нім.)].

Зайшовши, Альфред бачить, що директор і вчитель німецької сидять у кінці довгого, важкого столу темного дерева. У присутності директора Епштейна він завше почувався комахкою: той-бо мав понад шість футів зросту, величну поставу, пронизливі очі й густу, акуратно підстрижену бороду – усе свідчило про його владу.

Директор Епштейн жестом запрошує Альфреда сісти на стілець у протилежному кінці столу – помітно менший за два напівкрісла з високими спинками, що в його візаві. А відтак, не гаючи часу, одразу переходить до суті:

– То я, Розенбергу, – єврей за походженням, чи не так? І моя дружина теж єврейка, хіба ні? А євреї – нижча раса й не мають навчати німців? І, як я розумію, ім аж ніяк не можна dorostati до директорів?

У відповідь ані слова. Альфред зітхає, силкується глибше втиснутись у стілець і похнюплює голову.

– Розенбергу, я правильно сформулював ваші погляди?

– Гер... е-е, гер директор, я захопився й говорив, не подумавши. Я гадав, що ці заяви буде сприйнято суто в загальному сенсі. Йшлося про балотувальну промову, і я говорив саме те, що від мене хотіли почути. – Краєчком ока Альфред помічає, що гер Шефер зсутулився у своєму напівкріслі, зняв окуляри й потирає очі.

– А, зрозуміло. То ви говорили суто в загальному сенсі? Але тепер ось він я, перед вами, – не загальний, а конкретний.

– Гер директор, я сказав тільки те, що думають усі німці. Ми мусимо оберегати нашу расу й культуру.

– А як бути зі мною та євреями?

Альфред знову мовчки похнюплюється. Хочеться глянути у вікно, що на півдорозі до іншого кінця столу, але він, передчуваючи недобре, зводить погляд на директора.

– Так, звісно, ви не можете відповісти. То, може, вам розв'яжуть язика мої слова про те, що

ми з дружиною – чистокровні німці за походженням і що наші предки переселилися в Прибалтику в чотирнадцятому столітті? Ба більше: ми – побожні лютерани.

Альфред повільно киває.

– А все ж ви назвали мене та дружину євреями, – веде далі директор.

– Такого я не говорив. Я тільки сказав, наче ходять чутки...

– Чутки, що їх ви радо ширили заради власної вигоди – перемоги на виборах. Але скажіть мені, Розенбергу, на яких фактах вони ґрунтуються? Не зі стелі ж їх узято...

– Фактах? – Альфред хитає головою. – Е-е... Мабуть, на вашому прізвищі.

– А, то Епштейн – єврейське прізвище? Всі Епштейни – євреї, еге ж? Чи тільки половина? Чи лише деякі з них? Чи, може, хіба один із тисячі? Що показали ваші вчені дослідження?

Ні слова у відповідь. Альфред хитає головою.

– Невже попри природничу та філософську освіту, яку ви здобули в нашій школі, вам ніколи не спадає на думку спитати себе, звідки ви знаєте те, що знаєте? Хіба не в цьому один із найбільших уроків Просвітництва? Це що ж, ми підвели вас? Чи ви – нас?

Вигляд в Альфреда приголомшений. А гер Епштейн барабанить пальцями по довгому столу, а відтак веде далі.

– А ваше власне прізвище – Розенберг? Воно що, теж єврейське?

– Певен, що ні.

– А от я не надто цього певен. Дайте-но я наведу вам кілька фактів щодо прізвищ. Під час німецького Просвітництва... – Тут директор робить паузу, а відтак гаркає: – Розенбергу, ви хоч знаєте, коли була епоха Просвітництва й що то взагалі таке?

Поглядаючи на гера Шефера та з благанням у голосі, Альфред сумирно відповідає:

– У вісімнадцятому столітті. То... був... то був вік розуму й науки?

– Так, правильно. Гаразд. Уроки гера Шефера минули для вас не зовсім марно. Наприкінці того століття в Німеччині стали вживати заходів для перетворення євреїв на німецьких громадян: їх, зокрема, примушували обирати собі німецькі прізвища й платити за них. А тим, хто відмовлявся платити, могли дати щось сороміцьке – на кшталт Шмутцфінгер[6 - Schmutzfinger – (досл.) «Гидкопалій» (нім.).] чи Дреклекер[7 - Drecklecker – (досл.)

«Лайнолиз» (нім.).]. Більшість євреїв погодилися заплатити за кращі та благозвучніші прізвища – скажімо, щось пов'язане з квітами, як-от Розенблум[8 - Rosenblum – (досл.) «Квіт Троянди» (нім.).], чи з природою загалом, як-от Грюнбаум[9 - Grünbaum – (досл.) «Зелене Дерево» (нім.).]. А ще популярнішими були назви родових замків. Замок Епштейн викликав шляхетні асоціації й належав славетному роду часів Священної Римської імперії, тож у вісімнадцятому столітті таке прізвище частенько обирали євреї, що жили поблизу. А дехто з них платив менші гроші за традиційні єврейські прізвища на кшталт Леві чи Коген. Що ж до вашого прізвища, Розенбергу, то воно теж дуже старовинне, але ось уже понад сто років як отримало друге життя, набувши в Німеччині поширення серед євреїв. І запевняю вас, що коли – чи якщо – ви потрапите на історичну батьківщину, у нашу Вітчизну, то неминуче помітите звернені до вас посмішечки й погляди скося, а також почуєте плітки про єврейську кров у вашому родоводі. Скажіть мені, Розенбергу, як ви відреагуєте, коли таке станеться?

– Візьму приклад із вас, директоре, та заведу розмову про своє походження.

– Особисто я провів дослідження, простеживши генеалогію своєї родини за кілька століть. А ви?

Альфред хитає головою.

– А ви знаєте, як проводять такі дослідження?

І знову заперечне похитування голови.

– Тоді одним із ваших обов'язкових передатестаційних академічних проектів стане вивчення методології генеалогічного пошуку та дослідження власного родоводу.

– Одним із моїх проектів, гер директор?

– Так. Ви матимете два обов'язкових завдання, щоб у мене зникли будь-які сумніви щодо вашої готовності отримати атестат зрілості та вступити до Політехнічного інституту. Після нашої сьогоднішньої розмови ми з гером Шефером підберемо вам іще один повчальний проект.

– Так, гер директор. – Лише тепер до Альфреда доходить уся скрутність його становища.

– Скажіть, Розенбергу, – веде далі директор Епштейн, – ви знали, що вчора ввечері на зборах були присутні й учні-євреї?

Той ледь помітно киває. Тож директор запитує:

– А вам не здалося, що пробуджені в них почуття та їхня реакція на ваші слова про євреїв

не пасують до нашої школи?

– Я гадаю, що найперший мій обов'язок – це вірність Батьківщині й захист чистоти нашої величної арійської раси, провідної творчої сили цивілізацій.

– Розенбергу, вибори скінчилися. Позбавте мене промов. Відповідайте на поставлене запитання. А я спитав про почуття євреїв серед вашої аудиторії.

– Гадаю, якщо ми втратимо пильність, то єврейська раса зживе нас зі світу. Вони – слабаки й паразити. І наші споконвічні вороги. Раса, антитетична арійським цінностям та культурі.

Здивовані його запальністю, директор Епштейн і гер Шефер обмінюються занепокоєними поглядами. І перший пробує копнути глибше:

– Схоже, вам хотілося б уникнути прямої відповіді на мое запитання. Що ж, я спробую зайти з іншого боку. Значить, євреї – нечисленна нижча раса слабаків і паразитів?

Альфред киває.

– То поясніть мені, Розенбергу, як може така раса слабаків загрожувати нашій – усемогутній арійській?

Альфред намагається сформулювати відповідь, а гер Епштейн тим часом веде далі:

– Скажіть, Розенбергу, на заняттях гера Шефера ви вивчали теорію Дарвіна?

– Так, – відповідає той, – із гером Шефером у курсі історії, та з гером Вернером у курсі біології.

– І що ж ви знаєте з дарвінізму?

– Знаю про еволюцію видів і виживання найпристосованіших.

– О, так: виживають найпристосованіші. Ну й, звісно, на заняттях із Закону Божого ви уважно прочитали Старий Заповіт, чи не так?

– Так, на уроках гера Мюллера.

– Тож замислімося, Розенбергу, над тим фактом, що мало не всі народи й культури, про яких написано в Біблії, – а їх не одна дюжина – зникли. Адже так?

Альфред киває.

– Ви можете назвати деякі із цих зниклих народів?

Той нервово хапає повітря:

– Фінікійці, моавитяни... й ідумеї. – І кидає погляд на гера Шефера, який киває головою.

– Чудово. Але всі вони вимерли й пішли в небуття. Крім євреїв: євреї ж бо вижили. То хіба Дарвін не став би стверджувати, що євреї – найпристосованіші з-поміж них? Ви стежите за моєю думкою?

Відповідь Альфреда блискавична:

– Але не завдяки власним силам. Ті паразитували на арійській расі й тим не дали їй набути ще більшої пристосованості. Вони виживають, лише висмоктуючи з нас силу, золото та багатство.

– А-а, вони грають нечесно, – говорить на це гер Епштейн. – То ви гадаєте, що у величому задумі природи залишається місце для чесності? Інакше кажучи, у боротьбі за виживання шляхетна тварина не вдається до маскуванню й не підкрадається до здобичі хитрістю? Дивно, а от я не пригадую, щоб у праці Дарвіна йшлося про чесність.

Альфред, розгубившись, сидить мовчки.

– Гаразд, годі про це, – мовить директор. – Поміркуймо над іншим. Ви, Розенбергу, звісно ж, не станете заперечувати, що єврейська раса дала світові видатних мужів. Узяти хоч би Ісуса, Господа нашого, який був єврей за народженням.

І знову Альфред не бариться з відповіддю:

– Я читав, що Ісус народився в Галілеї, а не в Юдеї, де мешкали євреї. І хоча галілеяни зрештою перейняли юдаїзм, у них не було ні краплі крові справжніх ізраїльтян.

– Що? – Директор Епштейн здіймає руки горі й обертається до гера Шефера із запитанням: – Гер Шефер, звідки в нього ці уявлення? Якби Розенберг був дорослий, то я запитав би, чи не випив він зайвого. Це ви такого навчаєте на уроках історії?

Той хитає головою й обертається до Альфреда.

– Де ви нахапалися таких ідей? За вашими словами, десь вичитали, але не з моєї навчальної літератури. Що ви читаете, Розенбергу?

– Шляхетну книжку, гер Шефер. «Засади XIX століття».

Той лясає себе долонею по лобі й осідає у своєму напівкріслі.

– Про що мова? – запитує директор Епштейн.

– Про писанину Г'юстона Стюарта Чемберлена, – відповідає гер Шефер. – Він англієць, зять Вагнера. Пописує вигадливі книженці з історії: ну, тобто з історії, яку сам і вигадує. – Тут він знову обертається до Альфреда: – Де ви надібали ту книжку Чемберлена?

– У дядьковому домі, де я ознайомився з уривками, а відтак подався до книгарні через вулицю, щоб купити й собі. Її там не було, але для мене замовили. Ось що я читав увесь минулий місяць.

– Оце так завзяття! Вам би приберегти його для текстів, які входять до навчальної програми, – мовить гер Шефер і широким помахом руки вказує на полиці з томами в шкіряних палітурках, що облямовують стіну директорського кабінету. – Чи хоч би для одного з них!

– Гер Шефер, – звертається до нього директор, – то ви читали працю цього... Чемберлена?

– У тій мірі, у якій бажаю ознайомлюватися з «працями» псевдоісториків його штибу. Він – популяризатор ідей Артюра Гобіно, французького расиста, чиї писання про споконвічну вищість арійських рас уплинули на Вагнера. І Гобіно, і Чемберлен роблять химерні заяви щодо провідної ролі арійців у величних цивілізаціях Давньої Греції й Риму.

– Свого часу величних! – зненацька втручається Альфред. – Доки арійці не змішалися з нижчими расами – шкідниками-євреями, маврами й азіатами. Після чого кожна з них і занепала.

І директор Епштейн, і гер Шефер здригаються, коли учень наважується перебити їхню розмову. Перший кидає на вчителя такий погляд, неначе саме той у цьому винен.

А гер Шефер перекладає провину на учня:

– Коли б то він і на заняттях виявляв не менший запал. – Й обертається до Альфреда. – Скільки разів я казав вам те саме – га, Розенбергу? Ви ж бо здавалися нітрохи не зацікавленим у власній освіті. Скільки разів я намагався заохотити вас до участі в наших читаннях? І раптом ось він, полюбуйтеся – палає збудженням від книжки. Як накажете це розуміти?

– Можливо, це тому, що я ніколи досі не читав такої книжки – книжки, у якій розказано всю правду про шляхетність нашої раси, про помилки вчених, що змальовують історію як

прогрес людства, хоча істина полягає в тому, що це наша раса створила цивілізації всіх величних імперій! Не лише грецьку та римську, а і єгипетську, перську, індійську. Кожна із цих імперій занепадала тільки тоді, коли нашу расу засмічували докколишні – неповноцінні.

Альфред дивиться в бік директора Епштейна і якнайшанобливішим тоном видобуває:

– З вашого дозволу, гер директор, ось моя відповідь на ваше нещодавне запитання. Ось чому я не переймаюся через уражені почуття кількох учнів-євреїв або слов'ян: вони теж неповноцінні, але не такі організовані, як євреї.

Директор Епштейн і гер Шефер знову обмінюються поглядом – лише тепер обидва нарешті збагнули всю серйозність проблеми. Йдеться не просто про витівки юного максималіста.

– Будь ласка, Розенбергу, зачекайте за дверима, – говорить директор. – Нам треба порадитися наодинці.

Розділ третій

Амстердам. 1656 рік

У сутінках суботи, що наставала, Йоденбрестрат кишіла євреями. Кожен із них ніс молитовника та оксамитову торбинку з молитовним покривалом. Кожнісінький сефард[10 - Сефарди – субетнічна група євреїв, що історично сформувалася на Піренейському півострові.] Амстердама прямував у бік синагоги, за винятком одного-єдиного. Замкнувши крамницю, Бенту довго стояв на порозі й дивився на потік своїх одновірців-євреїв, а відтак, глибоко вдихнувши, пірнув у натовп і попростував у протилежному напрямку. Він уникав зустрічних поглядів і підбадьорливо шепотів сам до себе, щоб притлумити збентеження: «Ніхто не звертає уваги – всім байдуже. Важить не погана репутація, а нечисте сумління. Я вже багато разів так чинив». Але його серце вилітало з грудей, залишаючись невразливим до кволих випадів розуму. Відтак він спробував відсторонитися від зовнішнього світу, зануритися в себе та відволіктися, дивуючись цьому химерному двобою логіки та емоцій – герцю, у якому розум завжди виявлявся переможеним.

Коли юрба поріділа, той закрокував невимушеніше й повернув ліворуч – на вулицю, що прилягала до каналу Конігсграхт, – у бік будинку та навчальної аудиторії Франциска ван ден Ендена, екстраординарного професора латини й класичної філології.

Хоча зустріч із Франку й Жако була пам'ятна, але ще незабутнішим стало знайомство, яке зав'язалося в крамниці Спінози кількома місяцями раніше, коли туди вперше завітав Франциск ван ден Енден. І Бенту дорогою забавлявся, пригадуючи його тодішній візит, усі деталі якого зберіг у пам'яті з абсолютною чіткістю.

Уже майже сутеніє, заходить субота, і тут у його крамничку заморських товарів заходить огрядний чоловік середнього зросту, строго вбраний, з вишуканими манерами, і починає розглядати те, що на полицях. Бенту саме пише у своєму щоденнику й так захопився процесом, що й не помічає появи відвідувача. Зрештою ван ден Енден, увічливо кашлянувши, сповіщає того про свою появу, а відтак зауважує – наполегливим, утім не те щоб неприязним тоном:

– Молодий чоловіче, ви ж не надто зайняті, щоб обслужити покупця, еге ж?

На півслові зронивши перо, Бенту зривається на ноги.

– Занадто зайнятий? Навряд чи, пане. Ви – перший покупець за цілий день. Прошу, вибачте мою неувважність. Чим можу допомогти?

– Мені б літр вина та ще, мабуть, залежно від ціни, кіло он тих кощавих родзинок, що в нижньому ящику.

І коли Бенту ставить на одну шальку терезів свинцеву гирку й бувалим у бувальцях дерев'яним совком досипає на другу родзинки – доки обидві не прийдуть у рівновагу, – ван ден Енден додає:

– Але я заважаю вам писати. Ну що за обнадійлива й незвична – ні, більше ніж незвична, я б сказав, унікальна – подія: зайти до крамниці й натрапити на молодого прикажчика, який аж так заглибився в процес письма, що не звертає уваги на покупців. Як викладач, я зазвичай переживаю прямо протилежний досвід – застаю своїх студентів за неписанням і недуманням, хоча саме це вони й мали б робити.

– Справи йдуть кепсько, – відказує Бенту. – Тож я просиджую тут годину за годиною, не маючи чим зайнятися, окрім як писати та думати.

Покупець указує пальцем на щоденник Спінози, і досі відкритий на тій самій сторінці, де той писав.

– Дайте-но я спробую здогадатися, що ви пишете. Справи йдуть кепсько, й ви, поза сумнівом, непокоїтеся за долю свого товару. Тож заносите в журнал видатки й надходження, підбиваєте баланс і складаєте перелік можливих виходів із ситуації? Чи не так?

Бенту, почервонівши з лиця, перевертає щоденник догори палітуркою.

– Переді мною, молодий чоловіче, критися нічого. Я – майстер помічати й не зраджую чужої довіри. Та й сам не від того, щоб подумати про заборонене. А крім того, за фахом я вчитель риторики і, запевняю вас, міг би підправити ваші навики.

Спіноза підносить щоденник перед очі клієнта й запитує, тамуючи усмішку:

– А як у вас із португальською, пане?

– Португальською?! А ви, молодий чоловіче, підловили мене. Я знаю голландську. Знаю французьку, англійську, німецьку. Знаю латину та грецьку. Трохи знаю навіть іспанську та якусь децицію гебрайської й арамейської. Але не португальську. Ви чудово розмовляєте по-голландськи, то чому б вам і не писати голландською? Адже ви, поза сумнівом, тутешній?

– Так. Мій батько емігрував із Португалії, коли я був ще дитиною. І хоч торгівлю й оборудки я веду голландською, та в її книжному варіанті подекуди плутаюсь. Інколи я пишу й іспанською. А ще я глибоко студіював гебрайську.

– Ох, як же мені завше кортіло почитати Святе Письмо мовою оригіналу! На жаль, у єзуїтів я отримав лише слабеньку підготовку з гебрайської. Але ви й досі не відповіли, чи вгадав я, що саме ви пишете.

– Ваш висновок, наче я підбиваю баланс і прикидаю, як поправити торгівлю, ґрунтується, гадаю, на моєму зауваженні, що справи йдуть кепсько. Дедукція логічна, але в цьому конкретному випадку цілковито хибна. Я рідко коли довго думаю про справи й ніколи про них не пишу.

– Он воно що – визнаю свою помилку. Але перше ніж продовжити розмову про предмет ваших записів, я, з вашого дозволу, зроблю коротенький відступ, зауваження педагога: професійна звичка бере своє. Ви неправильно вживаєте термін «дедукція». Процес побудови раціонального висновку на основі часткових засновків (іншими словами, висхідний умовивід: від окремих спостережень до загальної теорії) називається індукцією, тимчасом як дедукція виходить з апіорної теорії і з її допомогою роблять низхідний умовивід до сукупності висновків.

Зауваживши вдумливий і, вочевидь, вдячний кивок співрозмовника, ван ден Енден веде далі:

– То про що ж ви, молодий чоловіче, пишете, коли не про справи?

– Просто про те, що бачу за вікном крамниці.

Ван ден Енден обертається, щоб простежити за поглядом Бенту назовні, на вулицю.

– Погляньте. Кожен поспішає. Носиться сюди-туди весь день і все своє життя. Заради чого? Багатства? Слави? Усолоди тіла? Такі цілі, поза сумнівом, хибні й ведуть у нікуди.

– Чому?

Бенту вже сказав усе, що збирався, але, збдьорений запитанням свого покупця, веде далі:

– Бо наслідком стає їхнє саморозмноження. Щоразу, коли однієї з них досягнуто, та лише породжує додаткові потреби. Тож маємо ще більше метушні, ще більше пошуків, і так до нескінченності. А значить, істинний шлях до нескороминущого щастя мусить лежати деінде. Ось про що я розмірковую та шкрябаю в щоденнику. – І Бенту паленіє: він ще ніколи й ні з ким не ділився такими думками.

На обличчі відвідувача проступає величезна цікавість. Він опускає додолу сумку з покупками, підходить ближче та пильно вдивляється в лице Бенту.

Тут і настала та мить – усім митям мить. Як же любив її Бенту – той вираз подиву, оновленого, зростлого інтересу й поваги, що проступив на обличчі в незнайомця. Та ще й якого незнайомця! Посланця з привільного, відкритого, нееврейського світу. Людини вочевидь не останньої. Він виявив, що неспроможний знов пережити в пам'яті ту мить лише один-єдиний раз. Натомість юнак знову й знову згадував тодішню «німу сцену» по два, а інколи й по три-чотири рази. І щоразу, коли та поставала перед внутрішнім поглядом, йому на очі набігали сльози. Викладач – статечна, світська людина – зацікавився ним, сприйняв його всерйоз та ще й, певно, подумав: «А це непересічний молодий чоловік!»

Бенту із зусиллям відірвався від своєї зоряної миті й став згадувати продовження їхньої першої зустрічі.

Покупець напосідає:

– То, кажете, нескороминуще щастя лежить деінде. Так розкажіть же мені про це ваше «деінде».

– Я знаю тільки, що воно – не в тлінних речах. Не ззовні, а всередині. Страхітливність, нікчемність, бажаність чи безцінність визначає не що інше, як наш розум, тож його й тільки його треба вдосконалювати.

– Як вас звати, молодий чоловіче?

– Бенту Спіноза. А гебрайською мене звуть Барух.

– Тож латиною це буде «Бенедикт». Хороше, благословенне ім'я. А я – Франциск ван ден Енден, у мене академія з вивчення класичної філології. То, кажете, Спіноза... хм, від латинського *spina* й *spinosus*, що означає, відповідно, «терен» і «тернистий».

– *D'espinhosa* португальською, – каже Бенту, киваючи, – «з місцини, яка поросла колючками».

– Запитання такого гатунку, як ваші, і справді можуть видатися колючими зашореним наставникам-доктринерам. – Тут вуста ван ден Ендена бгаються в пустотливу усмішку. – Скажіть, молодий чоловіче, для своїх учителів ви, мабуть, були ще тою скабкою в одному місці?

Бенту й собі всміхається:

– Так, було діло... колись. Але тепер я самоусунувся від своїх учителів. І повіряю свою колючість тільки щоденнику. У схильній до забобонів громаді запитання на кшталт тих, що в мене, небажані.

– Забобони та розум ніколи не водять близької компанії. Але я, напевно, міг би звести вас із приятелями, що думають так само, як і ви. Ось, наприклад, той, із ким вам варто познайомитись. – Ван ден Енден запускає руку в сумку, видобуває звідти старовинний том і простягає його Бенту. – Його звуть Аристотель, і ця книжка містить роздуми над запитаннями того ж гатунку, що й ваші. Він теж уважав розумову діяльність і прагнення вдосконалити нашу здатність до пізнання за найважливіше й питоме для людини заняття. А одним із ваших наступних уроків має стати його «Нікомахова етика».

Іще не розкриваючи книжки, Бенту підносить її до обличчя та втягує ніздрями запах.

– Я чув про цього чоловіка та хотів би познайомитися з ним. Але нам ніколи не поспілкуватись: я не знаю грецької.

– Значить, і грецька має стати частиною вашої підготовки. Звісно, після того як засвоїте латину. Як прикро, що ваші вчені рабини так мало знають із класики. Їхній кругозір такий вузький, що ті нерідко забувають: неевреї теж зайняті пошуком істини.

Бенту відповідає миттєво, бо, щойно починаються нападки на євреїв, він, як завжди, тримається своїх:

– Це неправда. І рабі Менаше, і рабі Мортейра читали Аристотеля в латинському перекладі. А Маймонід уважав Аристотеля найвидатнішим серед філософів.

Ван ден Енден виструнчується:

– Добре сказано, молодий чоловіче, ще й як добре сказано. Своею гідною відповіддю ви склали мій вступний іспит. Така відданість колишнім учителям спонукає мене видати вам офіційне запрошення на навчання в моїй академії. Час вам не просто почути про Аристотеля, а й самому ознайомитися з ним. Я можу зробити його доступним для вас – і то разом із цілим сонмом колег, як-от Сократ, Платон і ще багато інших.

– Ох, але ж за навчання доведеться платити? А справи, як я й казав, ідуть кепсько...

– Не маю сумніву, що ми дійдемо згоди. Для початку погляньмо, який із вас учитель гебрайської. Бо нам із донькою хотілося б поглибити свої знання. А там, може, знайдемо й ще якісь форми натурального обміну. Ну а поки пропоную вам додати до моїх вина та ізіому кіло мигдалю... Але не до цих, кощавих, родзинок – спробуймо он ті тлусті, що на верхній полиці.

* * *

Ці спогади про початок його нового життя були такі захопливі, що занурений у марення Бенту незчувся, як проминув мету своєї подорожі на кілька кварталів. Здригнувшись, він отямився та, швидко зорієнтувавшись, спрямував кроки до будинку ван ден Ендена – вузької чотириповерхової споруди, що виходила фасадом до каналу Сінгель. Піднімаючись на верхній поверх, де проходили заняття, він, як завше, трішки зволікав на кожному прогоні й зазирає у житлові приміщення. Вигадливе облицювання підлоги на першому поверсі, облямованої низкою синьо-білих делфтських кахлів із вітьками, не надто цікавило візитера.

На другому пахощі кислої капусти та гострого каррі нагадали йому, що той укотре забув пообідати й повечеряти.

Затримуючись на третьому, він не милувався полиском арфи та складками гобеленів, а незмінно смакував численні картини, що ними була завішана кожна стіна. Бенту кілька хвилин розглядав невеличке зображення витягнутого на берег човна, ретельно зауважуючи перспективу, яку утворювали великі постаті на березі та дві менші фігурки в човні – одна стояла на кормі, а друга, найкрихітніша, сиділа на носі, – й закарбовував усе це в пам'яті, щоб пізніше того ж таки вечора скопіювати вуглиною.

А на четвертому його вітали ван ден Енден і шість юних студентів академії: один іще вивчав латину, а п'ятеро вже перейшли до грецької. Того вечора викладач, як завжди, розпочав із латинського диктанту, що його спудеї, вправляючись, мусили перекласти голландською або грецькою. Сподіваючись прищепити їм пристрасть до засвоєння нових

мов, ван ден Енден обирав для навчання тексти, покликані забавити й зацікавити. Протягом останніх трьох тижнів то були фрагменти з Овідія, а на тогоденному занятті їм диктували уривок з історії про Нарциса.

На відміну від решти студентів, Спіноза виявляв хіба що мінімальний інтерес до оповідей про чудеса та фантастичні метаморфози. Незабаром зробилося очевидно, що забавляти його було зайве. Він-бо й так палав пристрастю до навчання та мав разючі здібності до мов. І хоча ван ден Енден одразу збагнув, що учень із Бенту вийде непересічний, та все ніяк не міг надивуватися з того, як цей молодий чоловік на льоту хапав і засвоював кожне поняття, кожне узагальнення та кожен граматичний виняток, не встигали відповідні пояснення зірватися в наставника з вуст.

Рутинним завданням, тренуванням латинського лексикону, опікувалася дочка ван ден Ендена, Клара-Марія, довготелеса й тонкошия тринадцятилітка зі звабливою усмішкою й сколіозом. Вона й сама мала дивовижний хист до лінгвістики і, не соромлячись, демонструвала свої здібності іншим студентам, раз по раз перескакуючи з мови на мову під час обговорення з батьком тогоденних успіхів кожного з них. Попервах Бенту був шокований: одним із догматів юдаїзму, що їх він ніколи не брав під сумнів, була нижчість жінок – як у правовому, так і в розумовому сенсі. Й хоча Клара-Марія його ошелешила, той став сприймати її як таку собі дивину, примху природи, окремо взятий виняток із правила, що розум жінки – не рівня чоловічому.

Щойно ван ден Енден із п'ятьма студентами, що билися над грецькою, виходили з аудиторії, як Клара-Марія – із мало не комічною для тринадцятилітки серйозністю – починала ганяти Бенту й Дірка Керкрінка, німецького студента, за матеріалом їхнього домашнього завдання – словниковим запасом і відмінюванням. Дірк студіював латину, бо потребував її для вступу на медичний факультет у Гамбургу. Попрактикувавши з ними нові слова, Клара-Марія попросила Бенту та Дірка перекласти латиною популярний голландський віршик Якоба Катса про належну для молодих незаміжніх дівчат поведінку, що його вона продекламувала в чарівній манері. А відтак засіяла, підвелася та зробила кніксен, коли спершу Дірк, а за ним одразу ж і Бенту заплодували її декламації.

Для Бенту апогеєм вечора завжди ставало його завершення, коли всі студенти збиралися в більшій з аудиторій – єдиній, яка мала вікна, – щоб прослухати лекцію ван ден Ендена про античність. Того разу її темою була давньогрецька ідея демократії – на його думку, найдосконалішої форми правління, хоча й доводилося визнати (тут він кинув погляд на доньку, яка відвідувала всі його лекційні заняття), що «давньогрецька демократія залишала осторонь понад п'ятдесят відсотків населення, зокрема жінок і рабів». «Замисліться над парадоксальним становищем жінки в драматургії Давньої Греції, – вів далі лектор. – З одного боку, грекиням було заборонено відвідувати вистави (або ж, пізніше, у просвіченіші століття, їх допускали в амфітеатр, але тільки на ті місця, звідки було найгірше видно сцену). І водночас згадайте героїнь грецьких драм – жінок зі сталевою волею, які стали протагоністками найвидатніших трагедій Софокла та Евріпіда. Дозвольте

мені коротко описати трьох найгрізніших персонажок в усій класичній літературі – Антігону, Федру й Медею».

А після лекції, під час якої він звертався до Клари-Марії з проханням прочитати кілька найдраматичніших пасажів Антігони грецькою і голландською, ван ден Енден попросив Бенту затриматися на кілька хвилин, коли решта вже пішли.

– Бенту, нам треба поговорити про кілька речей. По-перше, пам'ятаєте мою пропозицію, що її я зробив, коли ми вперше зустрілись у вашій крамниці? Обіцянку познайомити вас зі спорідненими душами поміж мислителів? – Бенту кивнув, і ван ден Енден повів далі: – Я не забув про неї і ось-ось візьмуся до виконання обіцяного. Ваші досягнення з латини – грандіозні, тож тепер ми звернемося до мови Софокла й Гомера. Наступного тижня Клара-Марія почне навчати вас грецького алфавіту. А крім того, я підібрав тексти, які мають по-особливому вас принадити. Ми працюватимемо над уривками з Аристотеля й Епікура, які стосуються саме тієї проблематики, що до неї ви виказали зацікавлення під час нашої першої зустрічі.

– Це ви про записи в моєму щоденнику щодо суєтних і нескороминущих цілей?

– Точнісінько так. А для подальшого вдосконалення вашої латини я пропоную вам ось який крок: відтепер робіть нотатки саме цією мовою.

Бенту кивнув.

– І ще одне, – вів далі ван ден Енден. – Ми з Кларою-Марією готові вивчати гебрійську під вашим наставництвом. Ви не проти розпочати заняття з наступного тижня?

– Залюбки, – відказав Бенту. – Це принесло б мені неабияку насолоду та дало б змогу повернути вам мій величезний борг.

– То, може, час подумати про дидактичні методи? Ви маєте хоч якийсь досвід викладання?

– Три роки тому рабі Мортейра просив мене допомогти йому навчати гебрійської молодших учнів. Я занотував тоді чимало думок щодо хитросплетінь давньоеврейської та сподіваюся одного дня укласти граматику цієї мови.

– Чудово. Не сумнівайтесь, у вас будуть уважні студенти з величезною жагою до знань.

– Кумедний збіг, – докинув Бенту, – якраз сьогодні по обіді я став адресатом дивного прохання про дидактичну розмову. Кілька годин тому мене розшукали двійко вбитих горем чоловіків і спробували перетворити на такого собі наставника. – І Бенту взявся розповідати подробиці своєї зустрічі з Франку й Жако.

Ван ден Енден уважно вислухав його розповідь, а коли той закінчив, сказав:

– Сьогодні я додам до вашого домашнього завдання з латинського лексикону ще одне слово. Прошу, запишіть собі: caute. Про його значення вам допоможе здогадатися іспанське cautela.

– Так, «обережність» – португальською cuidado. Але чому caute?

– Латиною, будь ласка.

– Quad cur caute?

– Є в мене вивідувач, який доносить, що ваші друзі-євреї не в захваті від того, що ви навчаєтеся в мене. А ще вони невдоволені тим, що ваше відсторонення від громади зростає. Caute, хлопчику мій. Будьте обережні й не давайте їм подальших приводів для невдоволення. Не повіряйте своїх потаємних думок і сумнівів незнайомцям. А наступного тижня побачимо, чи не зможе Епікур дати вам добру пораду.

Розділ четвертий

Естонія. 10 травня 1910 року

Коли Альфред вийшов, двоє давніх друзів підвелися, розминаючись, а секретарка директора Епштейна тим часом поставила на стіл тацю з яблучно-горіховим штруделем. Обидва знову посідали й потихеньку пощипували його, доки та готувала їм чай.

– То це, Германе, і є лице майбутнього? – запитав зрештою директор Епштейн.

– Не того, яке мені хочеться бачити. Я радо вип'ю гарячого чаю, бо біля нього аж морозом проймає.

– Чи варто нам занепокоїтися цим хлопцем і його впливом на однокласників?

Повз них промайнула тінь – коридором пройшов хтось із учнів – і гер Шефер, підвівшись, причинив двері.

– Я був його куратором від самого вступу, і той прослухав кілька моїх курсів. Та хай як це дивно, а я його зовсім не знаю. Ти ж сам бачиш: є в ньому якась відстороненість, механістичність. Інші хлопці ведуть жваві розмови, але я помітив, що Альфред ніколи не

бере в них участі. Він весь час собі на умі.

– Ну, Германе, не скажи – а як же кілька останніх хвилин?

– Це було дещо новеньке – мене аж затіпало. Я побачив іншого Альфреда Розенберга. Начитавшись Чемберлена, він осмілів.

– То, може, це, з іншого боку, й на краще? А раптом йому ще трапиться якесь читиво, яке спрямує його запал в інше річище? Хоча загалом він, кажеш, не з книголюбів?

– Хоч як це дивно, а відповісти тут складно. Інколи мені здається, що сама ідея чи, можливо, атмосфера книжності йому до душі – хоча цілком імовірно, що це лише хизування обкладинками. Він часто походить школою зі стосом книжок під пахвою – Гауптмана, Гейне, Ніцше, Гегеля, Гете. Подекуди його позерство майже карикатурне. Це спосіб продемонструвати вищість свого інтелекту, похизуватися, що він надає перевагу книжкам перед дешевою популярністю. Мене нерідко брали сумніви, чи й справді він читає ті книжки. А от зараз я не знаю, що й думати.

– І яка пристрасть до Чемберлена! – зауважив директор. – А він не виявляв ентузіазму ще до чогось?

– У тім-то й річ: завжди тримав свої почуття під контролем, але якось я таки зауважив у нього проблиск цікавості до місцевої прадавньої історії. Кілька разів я водив невеликі групи учнів узяти участь в археологічних розкопках одразу за церквою Св. Олафа – з північного боку. Розенберг завжди добровільно зголошувався на такі вилазки. Й одного разу – допомігши виявити певні знаряддя кам'яної доби – він був у захваті.

– Дивно, – промовив директор, перебираючи Альфредове досье. – Він надав нашій школі перевагу перед гімназією, де міг би опанувати класичні мови, а відтак вступити до університету й студіювати літературу чи філософію, адже саме там, здається, й лежать його інтереси. То чому ж він зібрався до політеху?

– Причина, гадаю, фінансова. Його мати померла, коли той був ще малям, а батько в нього хворів на сухоти, тож працював лише спорадично – клерком у банку. Новий учитель малювання, гер Пурвіт, має Альфреда за досить непоганого рисувальника й заохочує до архітекторської кар'єри.

– Тож він тримається осторонь решти, – сказав директор, закриваючи його особову справу, – але все ж здобув перемогу на виборах. І хіба він уже якось не був старостою... кілька років тому?

– Не думаю, що це пов'язано з популярністю. Серед учнів ця посада не в пошані, тож ті, хто має авторитет у класі, зазвичай уникають ставати старостою – через обов'язки, які це

накладає, та підготовку, необхідну для випускної промови. Навряд чи однокласники сприймають Розенберга всерйоз. Я ніколи не бачив його в оточенні гурту чи за жартами над кимось із товаришів – той радше сам стає мішенню для витівок. Він одинак за натурою – блукає собі Ревелем сам самотою з альбомом для замальовок. Тож я б не став аж надто непокоїтись, що він поширить тут свої екстремістські ідеї.

Директор Епштейн підвівся й підійшов до вікна. Знадвору стояли широколисті дерева зі свіжою весняною зеленню, а віддалік виднілися ставні білі будинки із червоними черепичними крівлями.

– А розкажи-но мені ще про цього Чемберлена. Бо сам я цікавлюся іншою літературою. Чи дуже він впливовий у Німеччині?

– Його авторитет швидко зростає – воістину загрозливими темпами. Та книжка вийшла років із десять тому, але її популярність і досі захмарна. Я чув, наче вона розійшлася понад сотню тисяч примірників.

– Ти читав її?

– Почав було, але мені забракло терпіння, тож решту я просто проглянув. Але багато моїх друзів дочитали до кінця. Ті, хто має історичну підготовку, поділяють мою думку – як і церква й, звісна річ, єврейська преса. Проте багато видатних мужів її хвалять – кайзер Вільгельм, американський президент Теодор Рузвельт. А ще вона отримала схвальні рецензії в провідних закордонних газетах – подекуди навіть захоплені. Чемберлен пише піднесено та вдає, наче апелює до наших шляхетних інстинктів. Хоча насправді, гадаю, стимулює найнищіші.

– І чим ти пояснюєш його популярність?

– Він переконливо пише й уміє справити враження на невігласів. На кожній сторінці можна знайти начебто глибокодумні цитати з Тертулліана чи святого Августина – або, скажімо, Платона та якогось індійського містика, що жив у восьмому столітті. Але все це лише позірний наліт ерудиції. Він, власне, просто понаскикував з усіх віків різномастих цитат на догоду своїм упередженим поглядам. Його популярності, поза сумнівом, посприяв нещодавній шлюб із донькою Вагнера, і багато хто має його за спадкоємця расистських ідей свого покійного тестя.

– То його «коронував» сам Вагнер?

– Ні, вони ніколи не зустрічалися. Вагнер помер ще до того, як Чемберлен став упадати за його донькою. А от Козіма[11 - Козіма Вагнер (1837–1930) – друга дружина й натхненниця німецького композитора Ріхарда Вагнера, яка доводилася дочкою угорському композиторові й піаністові Ференцу Лісту. Після смерті чоловіка присвятила себе

збереженню його пам'яті.] дала йому своє благословення.

Директор підлив чаю.

– Що ж, схоже, Чемберленів расизм аж так заповонив нашого юного Розенберга, що зняти з його очей цю полуду може бути нелегко. Хоча якщо подумати, то який же самотній, дещо недолугий підліток-ізгой не мурчатиме від задоволення, дізнавшись, що він – особливого заводу та з виняткового тіста? Що його предки заснували величні цивілізації? А надто якщо це хлопчик, якого недолюбила мати, чий батько довго був однією ногою в могилі, старший брат хворіє і який...

– Ох, Карле, чую я відгомін і твого оракула, того віденського доктора Фрейда, який теж переконливо пише та й собі поринає в античність – і то незмінно з'являючись на поверхні не без смачної цитати, затиснутої між зубів.

– Mea culpa[12 - Тут: каюсь (лат.)]. Визнаю, що його ідеї видаються мені незмірно раціональнішими. Наприклад: ти щойно сказав, що антисемітська писанина Чемберлена розійшлася сотнею тисяч примірників. Скільки читачів, ім'я яким – легіон, відмітають його, як-от ти? І скільки наелектризовані ним, як-от Розенберг? То чому ж одна й та сама книжка викликає аж такий спектр реакцій? Мабуть, є щось таке в читачеві, що кидається в обійми такої книжки. Його життя, його психологічний склад, його уявлення про себе. Може, глибоко в душі – чи, за словами Фрейда, в несвідомому – таїться якась причина, що з неї якийсь читач і закохується в якогось автора.

– Змістовна тема для наступної бесіди за вечерею! Але тим часом мій маленький учень, Розенберг, підозрюю, не знаходить собі місця он за тими дверима. То що ж нам із ним робити?

– Так, ми відволіклися від теми. Раз обіцяли йому завдання, то треба щось вигадати. Хоча ми, мабуть, хочемо стрибнути вище голови. Бо чи є хоч найменша можливість підібрати завдання, здатне справити належний виховний вплив за ті лічені тижні, які в нас залишаються? Я бачу в ньому стільки озлобленості, стільки ненависті до кожного, крім примарного «істинного арійця»! Гадаю, нам варто відволікти його від чистих ідей на щось матеріальніше – таке, що його можна «потримати в руках».

– Згоден із тобою. Расу ненавидіти легше, ніж конкретного індивіда, – промовив гер Шефер. – У мене ідея. Знаю я одного єврея, до якого йому точно небадуже. Покличмо його сюди, і я саме із цього й почну.

Прибравши посуд після чаювання, директорова секретарка запросила Альфреда, який знову сів на своє місце в кінці столу.

Повільно натоптавши й запаливши люльку, гер Шефер затягнувся, випустив хмарку диму й

почав:

– Розенбергу, ми маємо до вас ще кілька запитань. Я збагнув ваше ставлення до єврейської раси в широкому сенсі, але ж вам, поза сумнівом, траплялися й непогані євреї. Так, мені суто випадково відомо, що в нас із вами один і той самий лікар, гер Апфельбаум. Я чув, наче він допомагав вам з'явитися на світ.

– Так, – відказав Альфред, – він лікує мене все життя.

– І всі ці роки він пробув ще й моїм близьким другом. Скажіть, невже й він теж шкідник і паразит? Ніхто в Ревелі не працює так тяжко. Коли ви були ще дитиною, я бачив на власні очі, як той трудився день і ніч, рятуючи вашу матінку від сухот. А ще мені розповідали, що він плакав на її похороні.

– Доктор Апфельбаум – хороша людина. Він завжди як слід нас лікує. І ми, до речі, завше платимо йому. Так, євреї бувають пристойними, й мені це відомо. Про нього особисто я поганого не скажу – хіба що про його єврейське сім'я. Адже неможливо заперечувати, що всі євреї несуть у собі сім'я ненависної раси і що...

– Ох, і знову це слово, «ненависний», – перебив його директор Епштейн, щосили намагаючись стриматися. – Я, Розенбергу, тільки й чую про ненависть, але щось нічогісінько не чую про любов. Не забувайте, що саме любов є суттю Ісусового повчання. І то не тільки до Господа, а й до ближнього свого як до самого себе. Чи не вбачаєте ви певної суперечності між тим, що вчитали в Чемберлена, й тим, що чуєте щотижня в церкві про християнську любов?

– Я, гер директор, не буваю в церкві щотижня. Я більше туди не ходжу.

– І які ж почуття це викликало б у вашого батька? Або як почувався б ваш Чемберлен?

– Батько казав, що до церкви він ніколи ні ногою. А з прочитаного я дізнався, що як Чемберлен, так і Вагнер стверджували: церковне вчення частіше ослаблює нас, ніж посилює.

– То ви не любите Господа нашого Ісуса Христа?

Альфред змовкає: йому скрізь увижається пастка. Він-бо ступив на ненадійний ґрунт, адже директор уже згадував про себе як про ревного лютеранина. Найбезпечніше було триматися за Чемберлена, й Альфред силкувався пригадати слова з його книжки:

– Як і Чемберлен, я надзвичайно захоплююся Ісусом: у книжці його названо моральним генієм. Він явив неабияку відвагу й могутність, але, на жаль, Павло перекутив його повчання на єврейський лад, перетворивши Ісуса на страдника, сумирного чоловічка. У

кожній християнській церкві є фреска або вітраж із розп'яттям, але ніде не показано образу могутнього й відважного Ісуса – того, який насмілювався кинути виклик аморальним рабинам і самотужки вишпурнув із храму міняйл!

– То Чемберлен вбачає в Ісусі не агнца, а лева?

– Так, – відказав Розенберг, збадьорившись. – Чемберлен називає трагедією той факт, що Ісус з'явився саме там і тоді, де з'явився. Якби Він проповідував народу германців чи, скажімо, індоарійців, його слова вплинули б зовсім по-іншому.

– Повернімося до мого попереднього запитання, – сказав директор, збагнувши, що звернув на неправильний шлях. – Воно просте: кого ви любите? Хто ваш герой? Ким ви захоплюєтеся більше за будь-кого іншого? Ну, тобто крім цього вашого Чемберлена?

На це в Альфреда не знайшлося готової відповіді. Він надовго замислився, а відтак відповів:

– Гете.

І директор Епштейн, і гер Шефер трішки випростались у своїх напівкріслах.

– Цікавий вибір, Розенбергу, – мовив перший. – Він суто ваш чи Чемберлен підказав?

– І те, і те. Та й гер Шефер, гадаю, пристав би на нього. На уроках він вихваляв Гете більше, ніж будь-кого іншого.

Тут Альфред запитально поглянув на вчителя й отримав ствердний кивок.

– Скажіть, а чому саме Гете? – допитувався директор.

– Бо він – віковичний німецький геній. Найвидатніший із німців. Геніальний поет, науковець, митець і філософ. Його обдарування виявило себе в більшій кількості царин, аніж будь-чье інше.

– Чудова відповідь, – сказав директор, раптом пожвавішавши. – Тепер, гадаю, в мене є для вас ідеальний передатестаційний проект.

І двоє педагогів стали радитися між собою, тихенько перешіптуючись один з одним. Директор Епштейн вийшов із кабінету й незабаром повернувся, несучи товсту книжку. Разом із гером Шефером вони схилилися над нею й кілька хвилин гортали сторінки, пробігаючи очима написане. А відтак директор занотував номери кількох сторінок й обернувся до Альфреда.

– Ось ваш проект: вам треба прочитати – і то дуже уважно – дві книжки, чотирнадцяту й шістнадцяту, із праці Гете «Поезія і правда: з мого життя» й виписати кожен рядок, де він згадує про власного героя – чоловіка на ймення Спіноза, який жив дуже давно. Ви, поза сумнівом, зрадієте такому завданню. Адже це так захопливо – прочитати фрагменти з автобіографії свого кумира. Гете – той, кого ви любите, а отже, як мені уявляється, вам буде цікаво дізнатися, що він говорив про людину, яку любив сам і якою захоплювався. Адже так?

Альфред сторожко кивнув. Спантичений тим, що директор у доброму гуморі, він відчув якусь пастку.

– Отож, Розенбергу, – вів далі директор Епштейн, – прояснімо остаточно ваше завдання. Ви маєте прочитати чотирнадцяту й шістнадцяту книжки автобіографії Гете й виписати звідти кожнісіньке речення, де він згадує про Бенедикта Спінозу. У трьох примірниках – один для вас і по одному для нас. Якщо ми виявимо, що у вашому тексті бракує хоч якоїсь згадки про Спінозу, вам доведеться переписувати все спочатку, аж доки не вийде як слід. Побачимося за два тижні – щоб прочитати ваше письмове завдання й обговорити всі аспекти ознайомлення з першоджерелом. Вам зрозуміло?

І знову кивок.

– Гер директор, дозвольте запитання? Спочатку ви сказали два проекти. Але я маю провести генеалогічне дослідження, прочитати два розділи, а також виписати в трьох примірниках усе, що стосується Бенедикта Спінози.

– Все правильно, – відповів директор. – І в чому ж ваше запитання?

– Гер директор, завдань виходить три, а не два...

– Розенбергу, – втрутився гер Шефер, – тут і двадцяти завдань мало. Сказати, що директор не відповідає займаній посаді, позаяк він єврей, – це вже достатня підстава для відрахування з будь-якої школи – хоч в Естонії, хоч у Німеччині.

– Так, гер Шефер.

– Ні, заждіть – хлопчина, певно, має рацію. Завдання з Гете дуже важливе, я волів би, щоб він виконав його з усією ретельністю. – І директор Епштейн обернувся до Альфреда. – Проект із генеалогії ми вам пробачаємо. Тож повністю зосередьтеся на словах Гете. Сьогоднішню зустріч закінчено. Побачимося рівно за два тижні. Тут і о цій же порі. Й не забудьте напередодні здати мені примірники свого письмового завдання.

Розділ п'ятий

Амстердам. 1656 рік

«Доброго ранку, Габріелю!» – гукнув Бенту, зачувши, як брат робить омовіння, готуючись до суботньої служби. Той лише буркнув у відповідь, але повернувся в опочивальню й важко опустився на ліжко під балдахіном, яке придавалося обом. Те ліжко займало більшість кімнати й було єдиним, що залишилося в них із минулого.

Їхній батько, Міхаель, залишив Бенту, як старшому синові, усе родинне майно, але сестри опротестували батьків заповіт на тій підставі, що той із власної волі не є істинним членом громади. Єврейський суд ухвалив рішення на користь Бенту, але відповідач приголомшив усіх, негайно передавши все сімейне майно своїм єдиноутробним, а собі залишивши лише одну-єдину річ – батьківське ліжко з балдахіном. Після заміжжя обох сестер вони з Габріелем zostалися самі в добротному триповерховому будинку, що його родина Спіноз винаймала десятиліттями. Їхній дім виходив фасадом на канал Гаутграхт і стояв неподалік найжвавіших перехресть єврейської частини Амстердама, усього за квартал від невеличкої синагоги «Бет-Яков» і прилеглих до неї навчальних приміщень.

Хоч як шкода було, а Бенту з Габріелем вирішили переїхати. Бо коли сестри залишили їх удвох, старий будинок став завеликим і затісно пов'язаним з образами покійних. Та ще й задорогим на додачу: англо-голландська війна, що спалахнула в 1652-му, і піратські напади на кораблі, які йшли з Бразилії, обернулися катастрофою для заморської торгівлі сімейства Спіноз, змусивши братів винайняти невеличкий будиночок усього за п'ять хвилин пішки від крамниці.

Бенту кинув на брата довгий погляд. Коли Габріель був дитиною, його нерідко називали «маленьким Бенту»: обидва мали однакові – довгасті, овальні – обличчя, пронизливий погляд незмигних очей і виразні носи. Але тепер змужнілий Габріель був кілограмів на двадцять важчий за старшого брата, на добрих десять сантиметрів вищий і значно сильніший. І більше не здавалося, неначе його очі вдивляються далеко вдалину.

Брати мовчки сиділи попліч. Зазвичай Бенту цінував це мовчання й почувався напрочуд невимушено, трапезуючи з Габріелем чи працюючи вдвох у крамниці й не обмінюючись ані словом.

Але теперішня мовчанка гнітила, породжуючи похмурі думки. Бенту згадав сестру, Ребеку, яка колись завжди була балакучою й фонтанувала бадьорістю. Але нині й вона не розверзала до нього вуст і відвертала погляд щоразу, як вони зустрічалися.

Мовчали й усі небіжчики – кожен із тих, хто випустив дух на цьому самому ліжку: його мати

Хана, яка померла сімнадцять років тому, коли йому заледве сповнилося шість; його старший брат Ісак – цей шість років тому; його мачуха Естер – ця три роки тому; а ще його батько із сестрою Мір'ям – обое всього два роки тому. З усіх братів-сестер – тієї галасливої й веселої ватаги, що гралася, сварилася й мирилася, горювала за матір'ю та поступово полюбила мачуху, – zostалися лише Ребека й Габріель, і то ті швидко віддалялися від нього.

Кинувши оком на одутле й мертвотно-бліде лице брата, Бенту порушив мовчанку:

– Що, знову погано спав, Габріелю? Я відчував крізь сон, як ти метаєшся.

– Так, знову, Бенту. Бо як тут заснеш? Усе зійшло нанівець. Як бути? Що робити? Мені нестерпний цей розлад між нами. Ба навіть узяти цей ранок! Одягаюсь я на шабат. Уперше за тиждень проглянуло сонце, вгорі показалася небесна блакить, і я мав би радіти разом із рештою – як-от наші сусіди по всій вулиці. Але натомість через свого брата... вибач, Бенту, та я лусну, як не виговорюся. Ти зробив мое життя жалюгідним. Позбавив мене радості піти до синагоги, долучитися до власного народу, помолитися своєму Богові.

– Мені сумно чути це, Габріелю. Бо я палко бажаю тобі щастя.

– Так, на словах. А от на ділі...

– Що на ділі?

– Що на ділі?! – вигукнув той. – А я так довго, все своє життя, гадав, наче тобі відомо все. Зачувши таке запитання від когось іще, я б сказав: «Та ти що, жартуєш?» – але знаю, що ти не жартуєш ніколи. Хоч, звісно, добре розумієш, про яке таке «на ділі» йдеться.

Бенту зітхнув.

– Гаразд, почнімо з того, що ти відкидаєш єврейські звичаї і навіть саму громаду. Далі: не шануєш день суботній. Відвернувся від синагоги й не пожертвував цього року майже нічого – ось що я маю на увазі, кажучи «на ділі».

Тут Габріель глянув на Бенту, але той, як і доти, мовчав.

– Я скажу тобі, що ще «на ділі», брате. Не далі як учора по обіді ти відхилив запрошення на суботню вечерю в дім Сари. Знаєш же, що я збираюсь одружитися з нею, але не хочеш поєднати дві родини, долучившись до нас на шабат. Ти хоч уявляєш, як я через це почувуюся? Або Ребека, наша сестра? Як нам виправдовуватися? Не скажемо ж ми, що наш брат надає перевагу урокам латини з єзуїтом?

– Габріелю, від того, що я туди не ходжу, в усіх лише кращає травлення, і ти це знаєш. Як

і те, що батько Сари – забобонний.

– Забобонний?

– Гаразд, нехай буде «ультраортодоксальний». Ти ж бачив, як при мені йому так і кортить розпочати релігійну дискусію. А ще бачив, що будь-яка моя відповідь лише сіє розбрат і множить страждання – твої та Ребеки. А от моя відсутність служить справі миру – щодо цього я не маю сумніву. Моя відсутність дорівнює твоєму з Ребекою спокою. І я замислююся над цим рівнянням дедалі частіше.

Габріель похитав головою:

– Бенту, пам'ятаєш, як дитиною я, бувало, лякався, гадаючи, що варто мені заплющити очі – і світ щезне? Тоді ти корегував моє мислення, запевняючи в реальності сущого й незмінності законів Природи. А от зараз і сам припускаєшся аналогічної помилки. Гадаєш, розбрат через Бенту Спінозу зникає, якщо його там нема й він на власні очі цього не бачить? Учорашній вечір минув дуже болісно, – вів далі Габріель. – Батько Сари розпочав трапезу з розмови про тебе й знову лютував, що ти, в обхід місцевого бет-діну[13 - Досл. «дім закону» (давньоєвр.) – рабинський релігійний суд.], передав свою справу на розгляд голландського цивільного суду. На його пам'яті, сказав він, ще ніхто й ніколи не завдавав такої образи рабинському судові. Це заледве не підстава для відлучення. Тобі цього хочеться? Херему? Бенту, наші батько й старший брат – небіжчики. Тож ти тепер глава сім'ї! А сам ганьбиш нас усіх, звертаючись до голландського суду. Та ще й який момент підібрав! Ти що, не міг бодай дочекатися, доки я одружуся?

– Габріелю, я вже не раз і не два це пояснював, але ж ти мене вперто не чуєш. Тож вислухай знову, щоб дізнатися про всі факти. І, найголовніше, прошу тебе: спробуй збагнути, що я серйозно ставлюся до своєї відповідальності за вас із Ребекою. Вдумайся, яка дилема переді мною постала. Наш батько, хай буде благословенна його пам'ять, славився великодушністю. Але вчинив необачно, виступивши гарантом векселя, виданого тому жадібному лихвареві, Дуарте Родрігесу, від імені вбитої горем вдови Енрікес. Педро, її покійний чоловік, доводився нашому татові просто знайомим – навіть не родичем або близьким другом (принаймні як мені відомо). Жоден із нас в очі не бачив ні його, ні її, тож досі таємниця, чому наш батько поручився за той вексель. Але ж ти знаєш, що в нас був за батько: забачивши людину, яка потрапила в біду, він простягав не одну, а обидві руки допомоги й не думав про наслідки. Коли вдова та її єдина дитина померли торік від чуми, залишивши свій борг непогашеним, Дуарте Родрігес – той побожний юдей, що воссідає на бімі[14 - Підвищення, з якого читають Тору під час служби в синагозі.] в синагозі й скупив уже половину будинків на Йоденбрестрат, – спробував перекласти свої збитки на нас, натиснувши на рабинський суд, щоб той зажадав від бідолашної родини Спіноз виплати боргу того, кого жоден із нас навіть не знав.

Тут Бенту робить паузу:

– Тобі й самому це відомо, Габріелю? Хіба ні?

– Так, але...

– Дослухай, брате. Важливо, щоб ти вповні все зрозумів, адже одного дня саме ти можеш стати главою родини. Ну й от, Родрігес представив той вексель рабинському судові, багато членів якого запобігають у позивача ласки, позаяк саме він жертвує на синагогу найбільше. А тепер скажи мені, Габріелю: чи захотіли б вони засмутити його? Тож бет-дін майже негайно постановив, що весь борг має бути покладено на родину Спіноз. А розмір боргу такий, що він довіку тягтиме з нас усі соки. Ба гірше: суд також ухвалив, що наш спадок від матері має відійти Родрігесу в рахунок боргу. Ти вловлюєш усі нюанси, Габріелю?

Брат неохоче кивнув, і Спіноза повів далі:

– Тож три місяці тому я звернувся до голландського правосуддя, бо в цьому більше резону. По-перше, ім'я Дуарте Родрігеса нічого для нього не важить. А крім того, за голландським законодавством, глава родини несе відповідальність за такий борг, лише якщо досяг двадцятип'ятилітнього віку. А оскільки я поки молодший, то нашу родину можна врятувати. Ми не муситимемо виплачувати батькові борги й, навіть більше од того, зможемо отримати гроші, які залишила нам мати. І то, говорячи «ми», я маю на увазі тебе та Ребеку, бо маю намір передати вам усю свою частку. Я однак, і гроші мені ні до чого. Ну й останнє, – підсумував Бенту. – Про невдало обраний момент. Оскільки моє двадцятип'ятиліття припадає до твого весілля, то мені довелося діяти негайно. Ну а тепер скажи мені: невже ти не бачиш, що я, навпаки, чиню відповідально щодо родини? А чи тобі не дорога твоя свобода? Якщо я не вживатиму заходів, ми до скону опинимося в кабалі. Ти цього хочеш?

– Я волію залишити все в руках Господа. Хто дав тобі право кидати виклик законам нашої релігійної громади? А що ж до кабали, то я б надав їй перевагу перед остракізмом. Ну а крім того, батько Сари говорив не лише про судовий процес. Хочеш почути, що ще він сказав?

– Гадаю, ти хочеш мені розповісти.

– Сказав, що «проблему Спінози», як він її називає, можна простежити на багато років назад – аж до зухвальства, яке ти виявив, готуючись до бар-міцви[15 - Повноліття, що його єврейський хлопчик досягає в тринадцять років та один день, а також відповідна церемонія із цієї нагоди.]. А ще згадав, як рабі Мортейра виділяв тебе поміж решти учнів і подумував зробити своїм наступником. Аж тут ти назвав біблійну історію про Адама та Єву «байкою». За словами батька Сари, коли рабі дорікнув тобі – мовляв, як можна заперечувати слово Господнє – то ти відповів: «У Торі плутанина, бо якщо Адам був

першим із людей, то з ким же одружився Каїн, його син?» Ти справді казав таке, Бенту? Ти правда назвав Тору «плутаниною»?

– Правда в тому, що Тора називає Адама першим із людей. І в тому, що там таки сказано, наче його син, Каїн, одружився. Тож ми, поза сумнівом, маємо право поставити очевидне запитання: якщо Адам був першим із людей, то як же міг Каїн із кимось одружитися? Із цього питання – так званої проблеми преадамітів – у біблеїстиці вже понад тисячу років триває дискусія. Тож якщо запитати мене, чи не байка це, я змушений буду дати ствердну відповідь: очевидно, ця історія лиш метафора.

– Ти кажеш так, бо не розумієш її. А чи твоя мудрість перевершує Господню? Хіба не знаєш, що з поважних причин нам не дано пізнати самотійно, тож ми мусимо покладатися на рабинів у справі тлумачення й роз'яснення Святого Письма?

– І рабинів такий висновок якнайкраще влаштовує, Габріелю. Професіонали від релігії в усі віки прагнули стати єдиними посвяченими в таємниці. Це ж бо ставало ім у неабиякій пригоді.

– Батько Сари сказав, що так нахабно сумніватися в Біблії та наших релігійних наставниках – обурливо й загрозливо не лише для євреїв, а й для християнської спільноти. Бо Біблія священна й для неї.

– Габріелю, невже ти гадаєш, що нам треба зректися логіки, зректися свого права на сумнів?

– Я не відмовляю тобі в особистому праві на логіку й сумніви щодо рабинських законів. Не відмовляю в праві сумніватись у святості Біблії. Власне, я навіть не відмовляю тобі в праві гнівити Господа. Це твоя справа. Або, може, хвороба. Але відмовою тримати свої погляди при собі ти кривдиш мене та сестру.

– Габріелю, та розмова з рабі Мортейрою про Адама і Єву відбулася понад десять років тому. А відтоді я і мовчав про свої погляди. Але два роки тому я дав обітницю вести праведне життя, яка передбачає цілковиту заборону на брехню. Тож якщо в мене запитають мою думку, я правдиво викладу її – тому й відхилив запрошення батька Сари повечеряти з ним. Але насамперед не забувай, Габріелю, що ми з тобою – дві душі, а не одна. Ніхто з місцевих нас не переплутає. Й не звинуватить тебе в заблуді старшого брата.

А Габріель подався геть із кімнати, хитаючи головою й буркочучи:

– Мій старший брат лепече бозна-що.

Розділ шостий

Естонія. 1910 рік

Три дні по тому блідий і схвилюваний Альфред Розенберг запросив поради в учителя.

– У мене проблема, гер Шефер, – почав Альфред, відкриваючи ранця й витягуючи звідти автобіографію Гете на сімсот сторінок, із-поміж яких стирчали кілька нерівно відірваних клаптів паперу – закладок. Розгорнувши книжку на першій із них, він тицьнув пальцем у текст.

– Гете згадує про Спінозу ось у цьому рядку. А відтак ще й отут, кількома рядками пізніше. Але далі йдуть кілька абзаців, де це ім'я не з'являється, тож я не можу збагнути, про нього там мова чи ні. Я, власне, не розумію тут майже нічого. Дуже складно написано. – Перегорнувши сторінки, він указує на інший уривок. – Ось, і тут те саме. Він двічі-тричі згадує про Спінозу, але наступних чотири сторінки про нього ні слова. Як на мене, неясно, про Спінозу тут мова чи ні. А ще він говорить про когось на ймення Якобі – у чотирьох інших місцях. Коли ми читали з вами на заняттях «Фауста», я розумів. І «Страждання юного Вертера» теж. Але із цієї книжки не розумію ні сторінки.

– Це вам не Чемберлена читати, еге ж? – Але за мить, жалкуючи про свій сарказм, гер Шефер квапливо додав, уже приязнішим тоном: – Я розумію, що ви, Розенбергу, можете й не вловлювати всього, про що сказано в Гете, але вам слід мати на увазі, що перед вами не твір, який має чітку композицію, а низка роздумів автора щодо прожитого. От самі ви вели коли-небудь щоденник чи писали про власне життя?

Альфред кивнув.

– Років зо два тому, але це протривало всього кілька місяців.

– Ну от – сприймайте прочитане як щось на подобу щоденника. Гете писав це для себе нітрохи не менше, ніж для своїх читачів. Повірте, щойно ви подорослішаєте й дізнаєтеся більше про погляди Гете, то краще зрозумієте й оціните його слова. А дайте-но сюди ваш том.

Пробігши очима відмічені сторінки, гер Шефер сказав:

– Так, розумію, в чому проблема. Ви порушили правомірне питання, й мені доведеться переглянути ваше завдання. Пройдімося-но по обох книжках разом. – І гер Шефер з Альфредом, мало не стикаючись головами, стали детально вчитуватися в текст, а перший ще й позначав у блокноті номери сторінок і рядків.

І вручив того аркуша Альфреду зі словами:

— Ось те, що вам треба виписати. Не забудьте — у трьох читабельних примірниках. Але є одна проблема. Тут лише двадцять-двадцять п'ять рядків — набагато легший урок, ніж первинно загадав вам директор, і я сумніваюся, чи залишиться він задоволеним. Тож вам треба буде зробити щось іще на додачу: завчіть напам'ять цю скорочену версію й зачитайте її директорові Епштейну під час нашої зустрічі. Гадаю, на таке він пристане.

А кілька секунд по тому, зауваживши на Альфредовому обличчі сліди невдоволення, гер Шефер додав:

— Альфреде, хоча мені й не до душі ті зміни, які з вами відбулися, — уся ця маячня про вищу расу, — але я досі на вашому боці. Усі чотири роки ви були хорошим і слухняним учнем, хоч я й нерідко повторював, що більше сумлінності вам не завадить. Було б страшенно жаль, якби ви зруйнували свої шанси на майбутнє через недопущення до випускного екзамену. — І зробив паузу, щоб ці слова дійшли до співрозмовника. — Вкладіть у це завдання всю свою старанність. Директор Епштейн захоче від вас більшого, ніж просто переписати й відтарабанити назубок. Він зажадає розуміння прочитаного. Тож, Розенбергу, докладіть усіх зусиль. Бо я і сам бажаю бачити вас серед наших випускників.

— Мені так само віддати вам один примірник, перш ніж братися до інших двох?

Від безживності реакції Альфреда в гера Шефера обірвалося серце, але він тільки й мовив у відповідь:

— Якщо зробите все за моїми вказівками на тому блокнотному аркуші, то в цьому не буде потреби.

А коли Альфред уже попрямував геть, гер Шефер гукнув до нього:

— Розенбергу, хвилину тому я простягнув вам руку допомоги й сказав, що ви були хорошим учнем і що мені б хотілося, щоб ви отримали атестат. Хіба у вас не виникло якоїсь емоційної реакції? Ви ж, зрештою, чотири роки провчилися в мене...

— Так, гер Шефер.

— «Так, гер Шефер»?

— Я не знаю, що тут сказати.

— Гаразд, Альфреде, можете йти.

Учитель напакував свій портфель роботами учнів, які ще мав перевірити, викинув Розенберга з голови й подумав натомість про двох своїх дітей, дружину та кров'янку з локшиною по-швабськи, що їх вона обіцяла того дня на вечерю.

А от Альфред повертався з училища сповнений спантеличення щодо свого завдання. Він зробив тільки гірше чи йому пощастило? Бо, зрештою, запам'ятовування давалося йому легко. Розенберг любив зачувати напам'ять уривки для шкільних вистав і промов.

* * *

А два тижні по тому Альфред стояв обіч дальнього кінця столу гера Епштейна, очікуючи розпоряджень директора, який того дня здавався кремезнішим і грізнішим, аніж будь-коли. Гер Шефер – куди плюгавіший та з невеселим обличчям – зробив Альфреду жест починати. Востаннє глянувши у свій примірник переписаного, той виструнчився й, оголосивши: «Гете. “З мого життя”», заходився декламувати:

– «Цим розумом, що так рішуче подіяв на мене і справив величезний вплив на всенький стрій моїх думок, був Спіноза. Марно попошукавши по всіх світах засобу для розбудови свого чудернацького ества, я зрештою натрапив на його “Етику”. І знайшов там заспокійливе для своїх пристрастей; мені, здавалося, відкрилася широка та привільна панорама всього матеріального й морального світу»[16 - Тут і далі переклад із Гете виконано за німецьким оригіналом, але з урахуванням купюр, що наявні в англійському тексті.].

– Так, Розенбергу, – перебив його директор, – То що ж дав Гете Спіноза?

– Е-е... свою етику?

– Ну ні. Господи милосердний, невже ви не зрозуміли, що «Етика» – це назва книжки Спінози? То що ж, за власним зізнанням Гете, він узяв для себе з книжки Спінози? Про що, на вашу думку, йдеться в словах «заспокійливе для своїх пристрастей»?

– Щось таке, від чого той заспокоювався?

– Так, почасти це правда. Але наразі продовжуйте – дуже скоро ця думка з'явиться знову.

Альфред якусь хвилюк подекламував про себе, щоб згадати, де зупинився, й почав:

– «Але що найбільше привернуло мене до Спінози, то це його безмежна корисливість, яка проглядала...»

– «Безкорисливість», а не корисливість, – гримнув на нього директор Епштейн, який

ретельно відстежував за конспектом кожнісіньке слово. – «Безкорисливість» тут означає емоційне відсторонення.

Альфред кивнув і виправився:

– «Але що найбільше привернуло мене до Спінози, то це його безмежна безкорисливість, яка проглядала з кожної тези. Ті дивовижні слова: “Хто справді любить Бога, той не може прагнути до того, щоб і Бог його любив” – з усіма засновками, на яких вони ґрунтуються, й усіма висновками, які звідси випливають, доценту заповнили мої думки».

– Це складний уривок, – промовив директор. – Дозвольте мені пояснити вам. Гете говорить, що Спіноза навчив його звільняти свій розум від стороннього впливу. Дошукуватися своїх почуттів і доходити власних висновків, а відтак діяти, опираючись на них. Інакше кажучи, любов має литися вільним потоком, беззастережно до думки про ту зустрічну любов, яку можна за неї отримати. Ця думка застосовна й до передвиборчих промов. Чи виголосив би Гете промову суто заради захоплення, яке викличе в інших? Звісно, що ні! Як і не сказав би нічого тільки тому, що саме це й хотіли б від нього почути. Розумієте? Вловлюєте, про що йдеться?

Альфред кивнув. Він по-справжньому розумів тільки те, що викликав у директора глибоке обурення. Тож мовчки чекав, доки той не зробив йому знаку продовжувати:

– «Однак і тут не можна не зауважити, що воістину найзадушевніші стосунки постають із прямих протилежностей. Спокій Спінози, який усе врівноважував, різко контрастував із моїм стремлінням усе розбурхати, його математична метода була таким собі віддзеркаленням мого чуттєво-зображального поетичного мислення, й саме та впорядкованість викладу, яку вважали невідповідною до предмета, моралі, перетворила мене на його ревного учня й затятого шанувальника. Розум і серце, розважливість і чуттєвість шукали одне одного з неминучою вибірковістю спорідненості, й завдяки цьому з них постав союз кардинально різних натур».

– Вам зрозуміло, що він має на увазі під двома різними натурами? – запитав директор Епштейн.

– Гадаю, йдеться про розум та серце.

– Так, достеменно. І де ж тут Гете, а де Спіноза?

Альфред, здавалося, спантеличився.

– Розенбергу, це ж не просто вправа на запам'ятання! Я добиваюся від вас розуміння цих слів. Гете – поет. То він «розум» чи «серце»?

– Він «серце». Але ж у нього був і геніальний розум.

– О, так. Тепер я розумію ваше спантеличення. Але тут він каже, що Спіноза дарує йому врівноваженість, яка допомагає узгодити його палку уяву та пристрасність із належними незворушністю й поміркованістю. Ось чому Гете називає себе «затятим шанувальником» Спінози. Второпали?

– Так, гер директор.

– Ну то розкажіть далі.

Але той зволікає – в очах у нього проступає переляк.

– Я збився й не пригадую, де саме зупинився.

– Усе гаразд, – утрутився гер Шефер, намагаючись заспокоїти учня. – Ми розуміємо, що важко розповідати напам'ять, коли тебе весь час переривають. Підгляньте в конспект і знайдіть потрібне вам місце.

Набравши повні груди повітря, Альфред пробіг поглядом свої нотатки й повів далі:

– «Спочатку цю людину похапом проголошують атеїстом, а її погляди – вартими всілякого осуду, але тут-таки додають, що то був тихий і занурений у свої студії мислитель, чоловік нелукавий, мирний обиватель і добрий громадянин. Тож, здається, тут зовсім забуто євангельський вислів: "По їхніх плодах ви пізнаєте їх"[17 - Від Матвія 7:16; тут і далі біблійні цитати подано в перекладі Івана Огієнка.], бо як же може життя, яке вгодне людям і Богові, постати на згубних засадах? Я ще дуже добре пригадував, що за умиротворення та ясність на мене зійшли, коли я свого часу гортав праці, які лишила по собі та дивовижна людина. Моїй пам'яті було несила відтворити подробиці, але це враження зоставалося дуже чітким, тож я повторно поспішив до тих книжок, яким так багато завдячував, і на мене знову повіяло тим самим подихом спокою. Я віддався цьому читанню й, зазираючи в себе, упевнявся, що світ іще ніколи не розкривався мені аж так ясно».

І, закінчивши останній рядок, Альфред полегшено видихнув. Жестом дозволивши учневі сісти, директор підсумував:

– Декламація задовільна. У вас гарна пам'ять. Але перевірмо, чи зрозуміли ви останній уривок. Скажіть, Гете має Спінозу за атеїста?

Альфред похитав головою.

– Не чую відповіді.

– Ні, гер директор, – відказав той уголос. – Гете не мав Спінозу за атеїста. Але так гадав дехто інший.

– А чому Гете був не згоден з тими, хто його ганив?

– Через свою етику?

– Ні, ні. Ви вже встигли забути, що «Етикою» називалася книжка Спінози. Запитую ще раз: чому Гете не погоджувався з критиками Спінози?

Альфред лише тремтів і мовчав.

– Господи, Розенбергу, та підгляньте ж у свій конспект.

Пробігши поглядом останній абзац, Альфред ризикнув припустити:

– Бо той був хороша людина й жив праведним, побожним життям?

– Саме так. Інакше кажучи, важить не те, у що ви вірите чи начебто вірите, а те, як живете. А тепер, Розенбергу, останнє запитання щодо цього уривка. Поясніть нам іще раз, що дав Гете Спіноза.

– За словами самого Гете, відчуття миру та спокою. А також ясність світосприйняття. Ось два найголовніші моменти.

– Все так. Ми знаємо, що сам великий Гете цілий рік носив у кишені примірник «Етики» Спінози! Уявляєте – цілий рік! І то не тільки Гете, а й багато інших видатних німців. Лессінг і Гейне згадували про ясність та спокій, що їх давало читання цієї книжки. Хтозна, може, настане час, коли й вам знадобляться ясність та спокій, що їх дарує «Етика» Спінози. Я не прошу вас прочитати цю книжку негайно: ви надто юний, щоб збагнути її зміст. Але пообіцяйте, що ви прочитаєте її, перш ніж вам сповниться двадцять один. Чи, мабуть, краще сказати, перш ніж досягнете остаточної зрілості. Даєте мені слово доброго німця?

– Так, гер директор, даю вам слово. – Альфред пообіцяв би прочитати всі томи китайської енциклопедії, аби лише вирватись із цього допиту в інквізитор.

– Так, а тепер перейдімо до суті отриманого завдання. Ви вповні збагнули, чому ми задали вам прочитати й законспектувати саме ці фрагменти?

– Е-е... ні, гер директор. Я гадав, наче так сталося просто тому, що я висловив своє захоплення Гете, а не кимось іще.

– Почасти це, звісно, так. Але ж ви, поза сумнівом, зрозуміли, про що я насправді

запитую?

З вигляду Альфреда було ясно, що той і гадки не має.

– Я запитую, як вам той факт, що людина, яка викликає у вас найбільше захоплення, обрала собі єврея за того, хто викликав найбільше захоплення в неї?

– Єврея?

– Невже ви не знали, що Спіноза – єврей?

Мовчання.

– За ці два тижні ви нічогісінько не з'ясували про нього?

– Гер директор, я ні сном ні духом не відаю про цього Спінозу. Це не було частиною мого завдання.

– Тож ви, хвала Богові, відкрутилися від жахливої необхідності дізнаватися щось непотрібне? Адже так, Розенбергу?

– Я сформулюю це інакше, – втрутився гер Шефер. – Згадайте про Гете. Що він зробив би на вашому місці? Якби від Гете зажадали прочитати автобіографію якогось незнайомця, як би він учинив?

– З'ясував би, що то була за людина.

– Отож-бо. І це дуже важливо. Якщо захоплюєтеся кимось, то наслідуйте його. Зробіть його своїм дороговказом.

– Так, дякую, гер Шефер.

– Але повернімося до мого запитання, – промовив директор Епштейн. – Як ви пояснюєте безмежну вдячність і безмірне захоплення, що їх Гете відчував до єврея?

– А Гете знав, що то єврей?

– Господи милосердний. Ну звісно, що знав.

– Послухайте-но, Розенбергу, – видобув гер Шефер, у якого вже теж уривався терпець, – думайте, перш ніж запитувати. До чого тут знав Гете чи не знав, що Спіноза – єврей? Як вам узагалі спало на думку таке запитання? Невже ви гадаєте, що людина його масштабу – людина, що її ви сам назвали абсолютним генієм, – не всотувала великі ідеї незалежно

від їх джерела?!

Альфред сидів мов громом приголомшений: він-бо ще ніколи в житті не стикався з таким шквалом ідей. А директор Епштейн – поклавши руку на плече геру Шеферу, щоб той заспокоївся, – усе не вгавав:

– Ви й досі не відповіли на моє основне запитання: як пояснити той факт, що абсолютному генію німців так багато дали ідеї представника нижчої раси?

– Тут, певно, вийшло як і того разу, коли мене спитали про доктора Апфельбаума. Можливо, через певну мутацію трапляються й хороші євреї, але їхня раса – аморальна й неповноцінна.

– Така відповідь неприйнятна, – відрізав директор. – Одна справа – говорити про чуйного лікаря, що добре знається на обраній шляхетній професії, і зовсім інша – казати таке про генія, який, можливо, змінив хід історії. Але куди подіти багато інших євреїв, чия геніальність загальновідома? Як ви поясните їхній феномен? Я нагадаю вам про тих, кого ви знаєте й сам, але, можливо, не підозрюєте в них євреїв. Гер Шефер говорив мені, що на заняттях ви читали напам'ять Генріха Гейне. А ще казав, наче ви любите музику, а отже, як мені уявляється, чули твори Густава Малера й Фелікса Мендельсона, еге ж?

– Гер директор, то вони євреї?

– Так, і ви маєте знати, що й Дізрае?лі, видатний британський прем'єр-міністр, був євреєм.

– Я цього не знав, гер директор.

– Так. А просто зараз у Ризі дають оперу «Казки Гоффмана», яку написав Жакоб (або Жак) Оффенбах – іще один єврей за народженням. Ось скільки геніїв. Як ви можете це пояснити?

– У мене немає відповіді на таке запитання. Мені доведеться подумати. Будь ласка, гер директор, можна я піду? Мені щось недобре. Обіцяю поміркувати про це.

– Так, можете йти, – сказав той. – І мені б дуже хотілося, щоб ви справді подумали. Це корисне заняття. Поміркуйте про сьогоднішню нашу розмову. Поміркуйте про Гете та єврея Спінозу.

* * *

Після того як Альфред пішов, директор Епштейн і гер Шефер кілька хвилин мовчки дивилися один на одного, а відтак перший промовив:

– Він каже, що подумає, Германе. Яка ймовірність того, що це станеться?

– Гадаю, що практично нульова, – сказав гер Шефер. – Випустімо його та й здихаймось. Такий дефіцит допитливості, як у нього, найімовірніше, невиліковний. У його розумі, хоч де копни, скрізь натикаєшся на корінну породу безпідставних упереджень.

– Згода. Я не маю сумніву, що цієї самої миті Спіноза та Гете швидко йдуть йому з думки й ніколи більше не потривожать її. Так чи інак, а я відчув полегшення від того, що тільки-но сталося. Бо моя тривога вляглася. Цьому юнаку забракне хоч кмітливості, хоч сили духу, щоб прихилити інших до таких поглядів, як у нього.

Розділ сьомий

Амстердам. 1656 рік

Визирнувши у вікно, Бенту спостерігав, як його брат іде до синагоги. «Габріель має рацію: я кривджу найближчих. Переді мною страхітливий вибір – чи то затаїтися, зрікшись найсокровеннішого в собі й приборкавши власну допитливість, чи то шкодити найріднішим». Братова розповідь про обурення, висловлене на його адресу за суботньою трапезою, викликала в пам'яті батьківське попередження ван ден Ендена, що Бенту наражається на дедалі більшу загрозу з боку громади своїх одновірців. Він майже годину обмірковував, як йому вибратись із цієї пастки, а відтак устав, одягнувся, зварив собі кави й через чорний хід – просто із чашкою в руці – подався до «Крамниці заморських товарів Спінози».

Там він протер пил і, вимівши сміття крізь вхідні двері на вулицю, висипав у лоток великий лантух ароматного сушеного інжиру, який тільки-но прибув морем з Іспанії. Сидячи на своєму звичному місці біля вікна, Бенту посьорбував каву, поживував фіги й зосередився на снах наяву, що пропливали свідомістю. Віднедавна він почав медитувати – відключався від потоку думок і сприймав власний розум за театр, де сам був глядачем, який спостерігає за виставою, що розгортається перед ним. На сцені одразу ж з'явилося лице Габріеля – і то в усіх своїх скорботності й сум'ятті, але Бенту вже навчився опускати завісу й братися до наступного акту. І незабаром там постав ван ден Енден – похвалив Бенту за успіхи у вивченні латини й по-батьківськи злегенька потріпав по плечі. Той доторк – йому сподобалося це відчуття. «Але тепер, – подумалося Бенту, – коли Ребека й Габріель відвертаються, хто й коли знову мене торкнеться?»

В уяві Бенту сплинув образ себе самого за навчанням гебрайської свого наставника

й Клари-Марії. Він усміхнувся тому, як утовкмачує в голови цим двом «спудеям», немов дітлахам, алеф, бет, гімель, а відтак його усмішка навіть поширшала – від видіння, як маленька Клара-Марія своєю чергою ганяє гебраїста по грецьких альфі, беті, гамі. Зауважив яскраве, ледь не світне забарвлення її образу – Клари-Марії, ефірної тринадцятилітки зі сколіозом, напівжінки-напівдитини, чия пустотлива усмішка виказувала вдаваність її ролі дорослої, суворої вчительки. Повз нього пропливла заблукана думка: якби тільки вона була старшою...

Опівдні його тривалу медитацію перервав якийсь рух за вікном. Удалині показалися Жако та Франку, які, розмовляючи, прямували до нього в крамницю. Бенту дав обітницю поводитися праведно й знав, що негоже крадькома підглядати за іншими, а надто за тими, хто, може статися, говорить про нього. Але не міг відвернути уваги від дивної сцени, що розгорталася в нього перед очима.

Франку кроки на три-чотири відстав від Жако, після чого той обернувся, схопив кузена за руку й потяг за собою. Останній виривався й несамовито хитав головою. Жако щось відповів йому й, роззирнувшись, щоб переконатися, що їх ніхто не бачить, поклав свої лаписька на плечі кузенів й грубо того струсонув, а відтак штовхав перед себе, аж доки вони не дісталися крамниці.

Прикутий до цієї пантоміми, Бенту на якусь мить нахилився до вікна, але невдовзі знову поринув у стан медитації, розмірковуючи про загадку дивної поведінки Франку й Жако. Та за кілька хвилин його вивів із цієї замріяності звук дверей, які хтось відчинив, та кроків усередині крамниці.

Тож він схопився на ноги, привітався з прибулими, підсунув для них два стільці, а сам сів на величезний ящик із сушеним інжиром.

– Ви із суботньої служби?

– Так, – відказав Жако, – один із новими силами, а другий – у навіть більшому сум'ятті, ніж доти.

– Цікаво. Одна й та сама подія запустила дві різні реакції. І як же пояснити такий дивний феномен? – поцікавився Бенту.

Жако не забарився з відповіддю:

– Проблема тут не така вже й цікава, а пояснення – очевидне. На відміну від Франку, невігласа в юдаїзмі, я маю підготовку з єврейського звичаю та гебрайської мови, отож...

– Даруй, що перебі'ю, – промовив Бенту, – але твоє пояснення вже й саме вимагає пояснення. Жодна дитина, що зростала в Португалії в родині маранів[18 - Марани –

іспанські та португальські євреї, які вимушено навернулися до християнства наприкінці XIV та в XV ст., а також їхні нащадки. Альтернативна назва маранів – «нові християни» (див. далі).], не має підготовки з гебрайської або з юдейської обрядовості – зокрема й мій покійний батько, який вивчив цю мову, лише полишивши Португалію. Він і розповідав, що в тій країні за його хлоп'яцтва кожна родина, де дітей навчали гебрайської або єврейського звичаю, наражалася на страшне покарання. Власне, – тут Спіноза обернувся до Франку, – хіба не чув я вчора про спалення лютого тата, бо інквізиція знайшла в нього закопану Тору?

Нервово куйовдячи пальцями своє довге волосся, Франку нічого на це не сказав, а тільки злегенька кивнув.

І Бенту, знову обернувшись до його кузена, повів далі:

– От я й питаю, Жако, – звідки ти знаєш гебрайську?

– Мої предки стали «новими християнами» три покоління тому, – швидко мовив Жако, – але залишилися криптоєвреями, повні рішучості зберегти свою віру живою. Одинадцятирічним хлопцем батько послав мене в Роттердам, працювати в його торговельному закладі, і наступних вісім років я щодня вивчав гебрайську зі своїм дядьком, рабином. Він підготував мене до бар-міцви в роттердамській синагозі, а відтак до самої смерті продовжував навчати єврейського звичаю. Останніх двадцять років я здебільшого провів у Роттердамі й повертався нещодавно до Португалії тільки для того, щоб визволити свого кузена.

– А ти, – тут Бенту обернувся до Франку, чиї очі вказували зацікавлення лише погано підметеною підлогою в крамниці заморських товарів Спінози, – ти гебрайської не знаєш?

За нього відповів Жако:

– Звісно, що ні. Адже ти сам щойно сказав, що в Португалії цю мову заборонено. Нас усіх навчають читати біблійні книги латиною.

– То ти, Франку, не знаєш гебрайської?

Але тут знову втрутився Жако:

– У Португалії ніхто не наважується навчати гебрайської. Бо не лише він сам умиє постане перед смертю – ні, полюватимуть на всю його родину. Цієї самої миті мати та двоє сестер Франку переховуються.

– Франку, – і Бенту, нагнувшись, зазирнув тому просто у вічі, – за тебе весь час відповідає Жако. Чому ти не хочеш говорити за себе сам?

– Він лише намагається мені допомогти, – пошепки відказав той.

– Тим, що сам ти й далі мовчатимеш?

– Я надто вбитий горем, щоб відповідати за свої слова, – відповів Франку вже голосніше. – Жако правильно говорить: моїй родині загрожує небезпека і, як він і сказав, з єврейських предметів я не знаю нічого, крім літер алеф, бет, гімель, яких він навчив мене, малюючи їх на піску. Та й ті доводилося стирати, затоптуючи ногами.

Бенту всім корпусом розвернувся до Франку, демонстративно відсторонивши лице від Жако.

– Ти теж гадаєш, наче його служба наснажила, а тебе лише ввергла в сум'яття?

Той кивнув.

– І твоє сум'яття спричинили...

– ...мої сумніви й почуття. – Тут Франку нишком кинув погляд на Жако. – Настільки сильні почуття, що мені страшно їх описувати. Навіть тобі.

– Повір, що я не засуджуватиму їх, а збагну.

Той не підняв очей, а голова в нього затряслася.

– Ти надзвичайно наляканий, – повів далі Бенту. – Дай-но я спробую тебе заспокоїти. Для початку поміркуймо, чи раціональний твій страх.

Франку скривився й спантеличено витріщився на Спінозу.

– З'ясуймо, чи обґрунтований він. Візьми до уваги ось які дві речі: по-перше, я не становлю загрози. Обіцяю тобі, що ніколи й нікому не передам твоїх слів. Ба більше – сам багато в чому сумніваюся й, можливо, навіть поділяю деякі з твоїх почуттів. А по-друге, в Голландії безпечно: інквізиції тут немає. Ані в цій крамниці, ані в цій громаді, ані в цьому місті, ані в цій країні взагалі. Амстердам уже багато років незалежний від Іберії. Тобі це відомо, еге ж?

– Так, – тихо відказав той.

– Та навіть попри це якась непідконтрольна тобі частина твоєї ж психіки й далі поводить ся так, наче їй загрожує страшна й безпосередня небезпека. Хіба не вражає таке роздвоєння її функцій? І те, як розум – найвищий вияв психічного – пасує перед емоціями?

Франку не виявив інтересу до цих разючих феноменів.

Бенту дозволював, одночасно переживаючи нетерпіння, яке наростало, й відчуття якогось покликання, замало не обов'язку. Чи не забагато й заскоро він хоче від Франку? Йому пригадалися численні випадки, коли рацію не було спроможне вгамувати його власні страхи – так сталося не далі як минулого вечора, коли він пробирався крізь натовп, що прямував до синагоги на суботню службу.

Зрештою той вирішив удатися до єдиного наявного важеля впливу та якнайлагіднішим тоном промовив:

– Ти благав мене допомогти, і я погодився. Але якщо справді цього хочеш, то наразі мусиш довіритися мені. Треба, щоб ти допоміг мені надати допомогу тобі. Розумієш?

– Так, – відказав Франку, зітхнувши.

– Що ж, тоді наступним твоїм кроком має стати озвучення страхів.

Той похитав головою:

– Не можу. Вони надто жахливі. Та ще й небезпечні.

– Нехай які вони жахливі, але перед світлом розуму не встоять. А ще я щойно пояснив тобі, що загрози вони не становлять, адже боятися нічого. Ну ж бо, кріпися! Настав час поглянути їм в обличчя. А інакше, повторюю, – тут Бенту заговорив рішуче, – немає сенсу продовжувати нашу зустріч.

Франку глибоко вдихнув і почав:

– Сьогодні в синагозі я чув, як Біблію читали незнайомою мовою. А я не розумів нічогосінько...

– Ну годі, Франку, – втрутився Жако, – аж звісно, що не розумів. Я ж тобі вкотре повторюю: цій біді ми зарадимо. Рабин дає уроки гебрійської. Наберися терпіння.

– А я тобі вкотре повторюю, – огризнувся кузен, і в його голосі забриніло роздратування, – що йдеться не тільки про мову. Ти хоч інколи слухатимеш, що я кажу?! Річ в усьому побаченому. Цього ранку в синагозі я роззирнувся довкола – на хитромудро розшиті ярмулки, смугасті біло-сині молитовні покривала, голови, що розгойдувалися сюди-туди, наче папуги над годівницями, на здійняті вгору очі... Почув те все, побачив і подумав – ні, мені несила сказати, що я подумав.

– Франку, говори, – вмовляв Жако. – Ти ж сам учора казав мені, що цей наставник – саме

той, якого ти шукаєш.

Бенітеш заплющив очі.

– І я подумав, а яка різниця між побаченим і тією виставою – ні, я скажу все, що на думці, – тим цирком, який відбувався під час католицької меси, що на неї нас, «нових християн», заганяли насильно? А після меси, в дитинстві... пам'ятаєш, Жако, як ми з тобою глузували з католиків? Кепкували із чудернацького облачення священників, нескінченних кривавих зображень розп'яття, колінопреклоніння перед мощами святих, із гостей та вина – причастя з «плоті» й «крові». – Голос Франку піднісся. – Євреї, католики... яка різниця?.. І там, і там божевілля. Скрізь божевілля.

Жако покрив голову ярмулкою, наклав на неї долоню й тихенько затягнув юдейську молитву. А не менш ошелешений Бенту став ретельно шукати єдино правильні, найзаспокійливіші слова:

– Мучитися такими думками, гадаючи, що нікого іншого вони не навіднують... почуватися полишеним сам на сам зі своїми сумнівами... це, мабуть, жахливо.

А Франку квапливо додав:

– У мене є ще одна, навіть жахливіша, думка. Мені все не йде з голови, що заради цього божевілля мій батько пожертвував власним життям. Заради цього божевілля він наразив на небезпеку всіх нас – мене, своїх батьків, мою матір, брата, сестер.

Такого Жако не витримав. Підступивши ближче й нахиливши свою величезну голову до вуха кузена, він, тамуючи різкість, промовив:

– Батькові, напевно, видніше, ніж синові.

Франку похитав головою і відкрив було рота, але промовчав.

– Подумай і про те, – повів далі Жако, – що ці твої слова перетворюють батькову смерть на безглуздя. З такими думками його мученицька кончина воістину марна. А він же загинув, щоб його віра залишалася для тебе священною.

І той, начебто здавшись, похнюпився.

Бенту зрозумів, що мусить утрутитись. Тож спочатку обернувся до Жако й тихенько сказав:

– Усього мить тому ти благав його говорити. Тож тепер, коли він нарешті вчинив так, як ти просиш, чи не краще підбадьорити його, ніж закривати йому рота?

І Жако відступив на пів кроку назад. А Бенту тим самим заспокійливим тоном знову звернувся до Франку:

– Ну й дилема перед тобою постала. Жако стверджує, наче не вірячи в те, що видається тобі неймовірним, ти перетворюєш мученицьку смерть свого батька на марну. А кому ж хочеться кривдити власного тата? Скільки завад самотійному мисленню. Скільки перешкод для самовдосконалення шляхом богоданої здатності міркувати.

Жако похитав головою:

– Стривай, стривай – я й словом не згадав про богодану здатність міркувати. Чого не було, того не було. Ти перекручуєш усе, що було сказано. То, кажеш, «мислення»? Я покажу тобі, що значить «міркувати». Увімкни здоровий глузд і розплющ очі. Я хочу, щоб ти порівняв! Поглянь на Франку – він страждає, плаче, плазує, доходить до відчаю. Бачиш?

Бенту киває.

– А тепер подивися на мене! Я сильний. Я люблю життя. Я дбаю про нього. Від інквізиції он урятував. А підтримують мене моя віра й дружнє плече брата-єврея. Мені дає розраду усвідомлення, що наш народ і наша віра – живі. То порівняй своїм безцінним розумом одного з другим і скажи мені, мудрагелю, який же висновок із цього силогізму?

«Хибні ідеї дають хибну й ненадійну розраду», – подумав Бенту. Але прикусив язика.

А Жако насідав усе дужче:

– І застосуй те саме до себе, схоласте. Ким ми станемо – ким ти станеш, – якщо забрати в нас громаду й наш звичай? Хіба можна жити, блукаючи світом сам самотою? Я чув, що ти не прагнеш до одруження. Та на яке життя ти приречеш себе без ближнього твого? Без родини? Без Бога?

Бенту завше уникав суперечок, тож інвектива Жако його ошелешила.

А той обернувся до Франку й пом'якшив свій тон:

– І ти відчуєш ту ж підтримку, що і я, коли вивчиш рече?ння й молитви та збагнеш, що й до чого.

– Із цим твердженням я згоден, – мовив Бенту, намагаючись угамувати Жако, який люто зиркав на нього. – Твій шоківий стан, Франку, посилюється від спантеличення. Кожен маран, що приїздить із Португалії, відчуває розгублення й виявляється змушений заново «вчитися на єврея», починаючи, мов дитина, з алеф, бет, гімель. Я три роки допомагав рабинові з курсами гебрайської для тамтешніх євреїв і запевняю тебе, що ти швидко

навчишся.

– Ні, – стояв на своєму Бенітеш, знову схожий на того непіддатливого Франку, якого Бенту щойно бачив крізь вікно. – Ані ти, Жако Мендозо, ані ти, Бенту Спінозо, не слухаєте мене. Ще раз повторюю: не в мові річ. Нехай я не знаю гебрайської, але сьогодні вранці читав у синагозі португальський переклад Святої Тори. Там повно чудес. Бог змушує Червоне море розступитися, насилає кари на єгиптян, промовляє з неопалимої купини. Але чому всі ті дива траплялися тоді, в епоху Тори? Скажіть-но мені обидва – чому пора чудес закінчилася? Що, всесильний, усемогутній Господь улігся спати? Де був Господь, коли мого батька спалювали на аутодафе? І то з якої причини? Бо оберігав священну книгу цього самого Господа? Невже Тому забракло могутності врятувати мого батька, який палко Його шанував? Коли так, то нащо кому такий Бог-слабак? А чи Він не знав, що тато Його шанує? Коли так, то нащо кому такий Бог-незнайко? А чи могутності Йому не забракло, але Він вирішив цього не робити? Коли так, то нащо кому такий Бог-сухар? Ось ти, Бенту Спінозо, якого нарекли «благословенним», ти книжник, ти знаєш про Бога. Поясни мені це.

– Чому ти боявся заговорити? – спитав його Бенту. – Ти ставиш важливі запитання, які століттями збивали з пантелику побожних вірян. Гадаю, корінь цієї проблеми – у величезній і фундаментальній помилці, у хибному уявленні, наче Бог – це жива та мисляча істота на подобу нас самих, істота, що міркує, як ми, істота, яка думає про нас. Давні греки розуміли цю помилку. Дві тисячі років тому мудрець на ймення Ксенофан писав, що якби бик, лев і кінь мали кінцівки, якими можна вирізьблювати зображення, то кожен із них сотворив би Бога за власним образом і подобою. Гадаю, що якби трикутники могли мислити, то й вони створили б Бога із зовнішністю й атрибутами трикутника. А якби кола – то круглого...

Але тут Бенту перебив злютований Жако:

– За твоїми словами виходить, наче євреї нічого не знають про природу Господню. Але не забувай, що в нас є Тора, яка містить Його слово. А ти, Франку, не думай, наче Богові бракує сили. Не забувай: євреї вижили. Хоч би що з нами робили, а ми виживаємо. Де всі ті народи, що пішли в небуття, – фінікійці, моавитяни, ідумеї – і ще сила-силенна тих, чиїх назв я не знаю? Не забувай, що ми мусимо керуватися законом, що його подарував євреям Сам Господь – нам, обраному народові.

Франку кинув на Спінозу такий погляд, наче промовляв: «Бачиш, із чим мені доводиться стикатися?», та обернувся до Жако:

– Усі вірять, що Господь обрав саме їх, – християни, мусульмани...

– Ні! До чого тут у що вірять інші? Важить лише те, що написано в Біблії. – Жако обернувся до Спінози. – Визнай це, Баруху, визнай це, книжнику: хіба в слові Божому не сказано, що обраний народ – євреї? Що ти можеш на це заперечити?

– Я не один рік вивчав це питання, Жако, і, коли хочеш, поділюся результатами своєї розвідки. – Бенту промовив це лагідно – як-от учитель, звертаючись до допитливого учня. – Щоб відповісти на твоє запитання щодо богообраності євреїв, нам доведеться звернутися до першоджерела. Складете мені компанію в дослідженні цитат із Тори? Мій примірник усього за лічені хвилини ходу звідси.

Обидва, презирнувшись, кивнули, підвелися й рушили за Бенту, який, перш ніж повести їх до себе додому, акуратно поставив на місце стільці й замкнув двері крамниці.

Розділ восьмий

Ревель, Естонія. 1917–1918 роки

Прогноз директора Епштейна, що Розенбергу забракне допитливості та розуму, а тому він не становить загрози, виявився повністю хибним. Як не справдився й інший його прогноз – наче Гете й Спіноза одразу ж підуть Альфреду з думки. Ні, куди там: той-бо так і не спромігся викинути з голови образ великого Гете, що плазує перед тим євреєм Спінозою. Щоразу, коли в Альфреда з'являлися думки про Гете та Спінозу (тепер навіки спаяних воедино), він лише на мить зупинявся на цьому когнітивному дисонансі, а відтак відмахувався від нього будь-яким національно-ідеологічним знаряддям, що потрапляло під руку. Інколи його переконував аргумент Г'юстона Стюарта Чемберлена, що Спіноза, як і Ісус, належав до єврейської культури, але не мав ні краплини єврейської крові. Або, може, що Спіноза був таки єврей, який украв свої ідеї в арійських мислителів. Чи що Гете був не при собі – мабуть, загіпнотизували єврейські змовники. Альфред не раз подумував засісти в бібліотеці й розібратися в цьому глибше, однак так і не довів свого задуму до кінця. Бо мислити, по-справжньому мислити, було не менш тяжкою роботою, ніж переставляти важезні рундуки на горищі. Тож натомість він призвичаївся витісняти ці нав'язливості – й відволікався на інше. Поринав у різні заняття. А найголовніше – переконував себе, що сила переконання усуває необхідність доведення.

Справжній, шляхетний німець шанує взяті зобов'язання, і з наближенням свого двадцять першого дня народження Альфред згадав про обіцянку директору прочитати Спінозину «Етику». Поклавши собі дотримати даного слова, він купив у букініста примірник цієї книжки, але, узявшись за нього, уже на першій сторінці стикнувся з довгим переліком незрозумілих дефініцій:

I. Під ПРИЧИНОЮ САМОГО СЕБЕ я маю на увазі те, сутність чого містить у собі існування, тобто те, чия природа осмислювана лише як суцтя.

II. СКІНЧЕННОЮ У СВОЄМУ РОДІ йменуємо річ, яку може бути обмежено іншою річчю тієї ж природи; тіло йменується скінченим, оскільки ми завжди здатні помислити інше, більше тіло. Так само й думку обмежено іншою думкою, але не тіло – думкою й не думка – тілом.

III. Під СУБСТАНЦІЄЮ я маю на увазі те, що існує в самому собі й теологічно осмислюване саме через себе; інакше кажучи, те, поняття чого можна сформувати незалежно від інших понять.

IV. Під АТРИБУТОМ я маю на увазі те, що розум сприймає в субстанції як склад її сутності.

V. Під МОДУСОМ я маю на увазі видозміни субстанції, тобто те, що існує в чомусь іншому й осмислюване через щось інше.

VI. Під БОГОМ я маю на увазі абсолютно нескінченну сутність, тобто субстанцію, що полягає в нескінченних атрибутах, кожен із яких виражає вічну й нескінченну суттєвість.

Та хто ж може збагнути ці жидівські штучки? Й Альфред пожбурих книжку в інший кінець кімнати. Але за тиждень спробував знову, перескочивши дефініції й беручись одразу до наступного розділу – «Аксіоми»:

I. Усе суще існує або в самому собі, або в чомусь іншому.

II. Те, що неможливо осмислити через щось інше, осмислюване саме через себе.

III. З конкретної визначеної причини неминуче впливає наслідок, і навпаки: якщо конкретної визначеної причини немає, то впливання наслідку неможливе.

IV. Знання про наслідок залежить від знання про причину і містить його.

V. Речі, які не мають нічого спільного, неможливо пізнати одна через одну, тобто поняття однієї не містить поняття іншої.

Жодна з них однаково не піддавалася розшифруванню, і книжка знову полетіла туди само. Пізніше він узявся до наступного розділу, теорем, які теж виявилися неприступними. І зрештою його осяяло, що кожна наступна частина перебувала в логічній залежності від

попередньо викладених дефініцій та аксіом, тож подальші потуги не дадуть нічогосінько. Час од часу, піднімаючи з підлоги той тоненький томик, він розгортав його на портреті Спінози перед титульним аркушем і невідривно вглядався в овальне обличчя й величезні одухотворені єврейські очі з важкими повіками (що, хай як Альфред повертав ту книжку, дивилися просто в його). «Позбудься цього клятого читива, – казав він собі, – продай його» (хоч це й не принесло би зиску, адже через зношеність і кілька «повітряних вилазок» видання було в кепському стані). «Або просто віддай комусь, або викинь». Альфред знав, що саме так і мав би вчинити, але – дивна річ – не міг розлучитися з «Етикою».

Чому? Що ж, обіцянка, звісно, відігравала роль, але не вирішальну. Бо хіба директор не казав, що для розуміння «Етики» він має досягти остаточної зрілості? Й хіба на нього не чекали попереду ще багато років навчання, перше ніж він достатньо подорослішає?

Ні-ні, не обіцянка дошкуляла йому – усе впиралося в проблему Гете. Той був його кумиром. А кумиром кумира – Спіноза. Альфред не міг позбутися цієї клятої книжки, адже Гете її аж так сильно любив, що цілий рік проносив у кишені. Ця темна й нерозбірлива жидівська маячня заспокоювала бурхливі пристрасті Гете й давала змогу досягти яснішого світобачення, ніж будь-коли доти. Та як же це могло бути? Його кумир побачив у ній щось таке, чого сам він не зумів розгледіти. Може, колись у нього з'явиться наставник, здатний усе це йому пояснити?

Незабаром буремні події Першої світової війни витіснили цю загадку зі свідомості Альфреда. Закінчивши Ревельське реальне училище й розпрощавшись із директором Епштейном, гером Шефером і вчителем образотворчого мистецтва гером Пурвітом, він розпочав навчання в Ризькому політехнічному інституті, в Латвії, за дві сотні миль від рідного Ревеля. Але в 1915-му, коли німецькі війська загрожували Латвії та Естонії, весь Політехнічний інститут перевели до Москви, де Альфред і прожив до 1918-го, а відтак здав свою дипломну роботу – архітектурний проект крематорію – й отримав ступінь з архітектури та інженерії.

Попри блискучі успіхи на академічному поприщі, Альфред ніколи не почувався в інженерії своїм і волів натомість проводити час за читанням художньої літератури та міфів. Його захоплювали скандинавські легенди, зібрані в «Едді», а також хвацько закручені сюжети романів Дікенса й монументальні твори Толстого (їх читав російською). Він по-аматорськи займався філософією, хапаючи по верхах із Канта, Шопенгауера, Фіхте, Ніцше та Гегеля, а ще, як і доти, безсовісно хизувався, демонстративно читаючи праці філософів у людних місцях.

Під час хаосу Російської революції 1917-го Альфред жахнувся, забачивши сотні тисяч знавсіньких протестувальників, які вийшли на вулиці, вимагаючи повалення заведеного ладу. Із праці Чемберлена той виніс уявлення, що Росія завдячувала всім арійському впливові – через варягів, Ганзейський союз і німецьких переселенців на кшталт його самого. Тож падіння російської цивілізації означало тільки одне: її нордичні підвалини

розхитували нижчі раси – монголи, євреї та слов'яни з китайцями – і душу справжньої Росії незабаром буде втрачено. Невже таку долю вготовано й Батьківщині? Невже расовий хаос і деградація доберуться й до самої Німеччини?

Видовище нуртівних юрб було йому осоружне. Більшовиків він мав за бидло, покликане знищити цивілізацію. Придивившись до їхніх лідерів, Альфред переконався, що принаймні дев'яносто відсотків із них становили євреї. Тож починаючи з 1918-го він рідко коли казав просто «більшовики» – завжди додавав уточнення «жидо-», й цьому здвоєному штампі судилося проникнути в нацистську пропаганду. Того ж таки року, закінчивши інститут, Альфред із приємним хвилюванням сів у потяг, що привіз його через пів Росії додому, у Ревель. Потяг чухав на захід, а пасажир день при дні сидів і вдивлявся в безмежне російське привілля. Прикутий картиною цього простору – ах, скільки місця! – він думав про бажання Г'юстона Стюарта Чемберлена розширити Lebensraum[19 - Життєвий простір (нім.).] для німців. Онде, за вікном вагона другого класу, лежав Lebensraum, якого так відчайдушно потребувала Німеччина, але сама вже неозорість Росії робила його недосяжним, якщо... якщо лише на боці Батьківщини не битиметься армія російських колабораціоністів. Але зародилася й ще одна думка: цей відкритий, непривітний простір – що з ним у такій кількості робити? Чому б не виселити сюди євреїв – усіх євреїв Європи?

Свисток локомотива та скрегіт затиснутих гальм сповістили йому про прибуття додому. У Ревелі було не тепліше, ніж у Росії. Він надягнув усі светри, які тільки мав, тісно обмотав шию шарфом і з валізою в руці й дипломом у портфелі пройшов, видихаючи хмаринки пари, знайомими вулицями та дістався дверей будинку свого дитинства, помешкання тітки Цецилії – батькової сестри. Відповіддю на його стукіт були радісні вигуки «Альфред!», широкі усмішки, потиски чоловічих рук і жіночі обійми, а відтак його швиденько провели в теплу, насичену ароматами кухню, де напоїли кавою з тертим пирогом, доки юна племінниця галопом метнулася по тітку Лідію, яка жила за кілька будинків далі по вулиці. Й та незабаром була тут як тут, навантажена провізією для святкової вечері.

Дім був майже такий, як він його й пам'ятав, і ця незмінність минулого дала Альфреду рідкісний перепочинок від болісного відчуття чужинства. Від вигляду його кімнати, яка за стільки років майже не змінилася, на його обличчі проступив вираз дитячої радості. Він плюхнувся у своє старе крісло, у якому читав, і насолоджувався теплом знайомої картини – як тітка гучно підбиває подушку й заправляє на місце пухову ковдру в нього на ліжку. А ще окинув поглядом кімнату: осьде червоний молитовний килимок завбільшки з носову хустинку, на якому Альфред протягом кількох місяців багато років тому (коли не чув атеїстично налаштований батько) читав перед сном молитву: «Благослови мою матір на небесах, благослови та зціли мого батька, пошли здоров'я моему братові Ойгену, благослови тітку Еріку й тітку Марлен і благослови всю нашу родину».

А онде, на стіні, – і досі грізночолоий та могутній, у щасливому невіданні про мінливість успіхів німецької армії – кайзер Вільгельм на величезному плакаті. На полиці під ним – металеві фігурки вікінгів і римських солдатів, що їх Альфред із ніжністю перебрав. А далі,

нахилившись, зазирнув у шафку, напхом напхану його улюбленими книжками, – і просіяв, побачивши, що ті й досі вишикувані в тому ж порядку, як він і залишав їх стільки років тому: спочатку найулюбленіша, «Страждання юного Вертера», відтак «Девід Копперфілд», а за ним і всі решта – у низхідній черговості їхньої цінності.

Відчуття домівки збереглося й за вечерею з тітками, дядьками, племінниками та племінницями. Але коли всі розійшлися й опустилася тиша, він, лежачи під пуховою ковдрою, відчув знайому аномію: «дім» почав блякнути. Навіть образ двох його тітоньок, які й досі всміхалися, махали руками й кивали, повільно відступив кудись удаль, залишивши лише холодну темряву. Де його дім? Де він буде поміж таких, як і сам?

Наступного дня він блукав вулицями Ревеля, шукаючи знайомих облич, хоча всі друзі, з якими він грався в дитинстві, повиростали й розлетілися по світі, а крім того, в глибині душі Альфред і сам розумів, що шукає примар – друзів, яких хотів, та не мав. Відтак він прогулявся в реальне училище, коридори й незачинені класи якого справляли враження водночас знайомих і непривітних. Зачекав під дверима на гера Пурвіта, який свого часу був такий добрий до нього. А коли пролунав дзвінок, зайшов поговорити на перерві зі своїм колишнім учителем. Той, придивившись до його обличчя, видав щось схоже на вигук упізнання і став розпитувати про життя, але такими обтічними фразами, що – коли учні збігалися до своїх місць на наступний урок – Альфред, виходячи, засумнівався, чи його справді впізнали. Потому він марно спробував розшукати кабінет гера Шефера, зате натрапив на двері з табличкою «гер Епштейн» – уже не директор, а, як і колись, учитель історії – і швидко прослизнув повз них, відвернувши лице. Бо не хотів почути запитання, чи дотримав він свого слова стосовно Спінози, або ж з'ясувати, що гер Епштейн забув і думати про Альфреда Розенберга та його обіцянку.

Знову попрямувавши в бік міської площі, він побачив німецький армійський штаб та ухвалив імпульсивне рішення, яке могло змінити все його життя, – звернувся німецькою до днювального, пояснивши, що хоче записатися добровольцем, й отримав направлення до сержанта Гольдберга, бурмила зі здоровенним шнобелем та кущистими вусами, на чиему обличчі так і читалося: «ЖИД». Не піднімаючи очей від паперів, сержант швидко вислухав Альфреда та нелюб'язно відхилив його прохання: «Йде війна. Німецька армія – для німців, а не для громадян окупованих країн-супротивниць».

Зачеплений за живе прийомом сержанта, безутішний Альфред знайшов притулок у пивниці за кілька будинків, де замовив собі кухоль пива й присів за краєчок довгого столу. А піднісши кухню до рота, щоб зробити перший ковток, зауважив, що з нього не зводить очей якийсь чоловік у цивільному. Обидва на мить зустрілися поглядами, й незнайомиць, відсалютувавши Альфреду кухлем, кивнув. Розенберг несміливо відповів йому тим же, а відтак знову заглибився в себе. А ще за кілька хвилин він повторно звів погляд і виявив, що той незнайомиць – високий, худорлявий, показний, синьоокий та з видовженим черепом справжнього німця – і досі пильно дивиться на нього. А чоловік зрештою підвівся й, не випускаючи кухню, підійшов до Альфреда та представився.

Розділ дев'ятий

Амстердам. 1656 рік

Привівши Жако та Франку в будинок, який Бенту ділив із братом, він пройшов із ними у свій кабінет, проминувши спочатку невеличку вітальню, умебльовану без жодного сліду жіночих рук – лише проста дерев'яна лава, стілець, солом'яна мітла в кутку й камін із міхами. У кабінеті стояли грубо змайстрований письмовий стіл, високий табурет і хистке дерев'яне крісло. Над двійком полиць, що вгиналися під вагою дюжини надійно переплечених книжок, висіли, пришпилені до стіни, три його власні малюнки вуглиною – види амстердамських каналів. Жако негайно попрямував до полиць, щоб роздивитися назви на палітурках, але Бенту махнув ім із Франку сідати, а сам спішно приніс із сусідньої кімнати ще одного стільця.

– Нумо до справи, – мовив він, знявши з полиці свій добряче зачитаний примірник юдейської Біблії, поклавши масивний том по центру стола й уже майже розкривши його, щоб гості могли подивитися. Але раптом передумав і на півдорозі спинився, від чого книга знову згорнулася.

– Я дотримаю своєї обіцянки й покажу вам, що саме сказано – або чого не сказано – у нашій Торі про богообраність євреїв. Але розпочати хотів би з найважливіших висновків, яких дійшов за багато років біблійних студій.

І Бенту, з дозволу присутніх, почав:

– Головне послання Біблії щодо Бога полягає, як на мене, у тому, що Він – досконалий, довершений і володіє абсолютною мудрістю. Бог є всім і створив світ та все суще із Себе Самого. Ви згодні?

Франку одразу кивнув. А от Жако як слід подумав, випнув спідню губу, розтиснув праву руку й виставив долоню та підтвердив почуте повільним, обережним кивком.

– Оскільки Бог, за визначенням, є досконалим і не має потреб, то звідси випливає, що Він створив світ не для Себе, а для нас.

На це Франку знову кивнув, а Жако відповів спантеличеним поглядом і виставленими перед собою долонями, які означали: «До чого тут це?»

Але Бенту спокійно вів далі:

– А оскільки Він створив нас із Себе Самого, то мав на меті, щоб усі ми – позаяк ми, знову ж таки, єдиносутні Йому – знайшли щастя й блаженство.

Жако енергійно кивнув, неначе нарешті почув щось таке, із чим міг погодитись.

– Так, я чув, як мій дядько казав, що іскра Божа – в кожному з нас.

– Достеменно. Тут ми з твоїм дядьком повністю згодні, – сказав Спіноза й, помітивши, що Жако спохмурнів з обличчя, вирішив надалі утримуватися від таких зауважень: той був надто розумний і підозріливий, щоб стерпіти поблажливе ставлення. Розгорнувши Біблію, Бенту почав гортати сторінки. – Ось, почнімо з кількох віршів у книзі Псалмів. – І взявся повільно читати гебрійською, водючи пальцем по кожному слову й – задля Франку – перекладаючи їх португальською. Але всього за кілька хвилин Жако його увірвав – захитав головою й запротестував: «Ні-ні-ні».

– Що «ні»? – запитав його Бенту. – Переклад мій не подобається? Запевняю тебе, що...

– Справа не в словах, а у твоїй манері, – перебив Жако. – Мене як єврея обурює твоє поведіння зі священною книгою. Ти не цілуєш, не шануєш її. Замало не пожбував на стіл і тицяєш немитим пальцем у сторінку. Читаєш без наспіву, без жодних модуляцій у голосі. Бубниш, наче перед тобою контракт на закупівлю родзинок. Таке читання ображає Господа!

– Ображає Господа? Прошу тебе, Жако, не звертаймо з раціонального шляху. Хіба ми щойно не зійшлися на тому, що Бог довершений і не має потреб, а не істота на кшталт нас із тобою? Невже такого Господа може образити суцця марниця, як-от стиль мого читання?

Жако мовчки похитав головою, а Франку кивнув на знак згоди й підсунув своє кріселко ближче до Бенту.

І Спіноза продовжив уголос читати псалом по-гебрійськи, але з португальським перекладом для Бенітеша:

– «Господь добрий до всіх, а Його милосердя на всі Його творива!»[20 - Псалми 144:9.] – А відтак, перескочивши вперед у тому самому псалмі, повів далі: – «Господь близький усім, хто взиває до Нього...»[21 - Псалми 144:18.] Повірте, – сказав він, – я міг би підібрати силу-силенну віршів, де ясно говориться, що Бог дав усім людям однаковий розум і так само влаштував їхні серця.

Тут його увагу привернув Жако, який знову захитав головою:

– Ти що, не згоден із моїм перекладом? Запевняю тебе, що тут сказано «всім», а не «всім євреям».

– Заперечити цього я не можу: слова є слова. Що сказано в Біблії, те сказано. Але слів там є багато, і багато прочитань, і багато тлумачень численних авторитетів. Ти що, не береш до уваги – або навіть не знаєш – видатних коментарів Раші й Абарбанеля?

Бенту й вухом не повів:

– Я з молоком матері всмоктав і ці коментарі, й коментарі до цих коментарів. Читав їх від сходу й до заходу сонця. Роками студіював священні книги, і, як ти сам щойно визнав, багато хто в нашій громаді поважає мене як ученого. Але кілька років тому я пішов власним шляхом, досконало вивчив давньоєврейську та арамейську, відклав осторонь чужі коментарі й узявся наново вивчати сам текст Біблії. Для істинного розуміння її слів необхідно опанувати прадавню мову й читати з розкутим, незашореним духом. Мені хочеться, щоб ми читали й розуміли справжні біблійні слова, а не те, що вони означають на думку когось із рабинів, не якісь уявні метафори, що їх начебто вбачають там учені, й не якесь таємне послання, що ввижається кабалістам у відповідних синтаксичних конструкціях і числовому значенні літер. Я хочу свіжим поглядом сприймати те, що справді сказано в Біблії. Така моя метода. То мені продовжувати?

Франку сказав: «Так, продовжуй, будь ласка», а от Жако не квапився з відповіддю. Він помітно хвилювався, бо, щойно зачувши, як Бенту наголошує на слові «всім», одразу ж уловив, до чого той хилить, і нюхом відчув пастку попереду. Тож спробував зіграти на випередження:

– Ти й досі не відповів на моє запитання – просте та нагальне: «Чи заперечуєш ти богообраність євреїв?»

– Жако, ти ставиш свої запитання неправильно. Я, вочевидь, неясно висловився. Мені ж бо хочеться зробити не що інше, як кинути виклик твоєму ставленню до авторитетів загалом. Річ не в тім, що я це заперечую, а якийсь рабин або інший учений це стверджує. Не здіймаймо очі горі, на великих і шанованих, а натомість звернімо їх на слова священної книги, які сповіщають: істинне щастя й блаженство полягають суто в радості від того, що праведне. Біблія не велить нам пишатися тим, що лише ми, євреї, благословенні або що нам дано більше радості, оскільки інші не відають про істинне щастя.

Жако ніяк не виказав своєї згоди із цими аргументами, тож Бенту спробував змінити тактику:

– Дозволь мені навести тобі приклад із досвіду нашого сьогоdnішнього спілкування. Там, у кramниці, я з'ясував, що Франку не знає гебрайської. Правильно?

– Ну, так.

– Тоді скажи мені от що: невже я маю звеселитися від того, що знаю гебрайську краще, ніж він? Невже його необізнаність у давньоєврейській мові робить мене мудрішим, ніж годину тому? Радіти своїй перевазі над іншими – вияв не праведності, а зловтіхи й хлоп'яцтва. Хіба це не правда?

Той стенив плечима на знак скепсису, але Бенту відчував приплив енергії. Пригнічений роками вимушеного мовчання, він насолоджувався з отриманої нагоди озвучити численні лінії аргументації, які весь цей час вибудовував. І тому знову звернувся до Жако:

– Ти, поза сумнівом, не станеш заперечувати, що блаженство полягає в любові. Це найважливіше, головне послання всього Святого Письма – та й християнського Нового Заповіту також. І нам потрібно провести розмежування між тим, що мовиться в Біблії, й тим, що там мовиться за словами професіоналів від релігії. Дбаючи про власні інтереси, рабини та священники нерідко «вчитують» у текст власні тлумачення – тлумачення, через які претендують на одноосібне володіння ключами від істини.

Бенту краєчком ока зауважив, як Жако та Франку обмінялися ошелешеним поглядом, але все ж не вгавав:

– Ось, погляньте на це місце в 1-й книзі Царів 3:12. – І Спіноза розгорнув Біблію там, де закрив її червоною ниткою. – Вслухайтесь в слова Господа, звернені до Соломона: «...ось Я даю тобі серце мудре та розумне, так що такого, як ти, не було перед тобою й не встане такий, як ти, по тобі». А тепер замисліться обидва на хвилю над цим зверненням Господа до наймудрішої людини на світі, адже воно однозначно доводить, що слова Тори не можна сприймати буквально. Їх необхідно тлумачити в контексті епохи...

– Як це – «в контексті»? – перебив його Франку.

– Тобто на тлі тогочасної мови й історичних подій. Нам не збагнути Біблії, виходячи із сучасного слововживання, – ми маємо читати її книги, пам'ятаючи про мовні конвенції часів їх створення та впорядкування, тобто майже двотисячолітньої давнини.

– Що?! – вигукнув Жако. – Мойсей написав Тору – П'ятикнижжя – набагато раніше, ніж дві тисячі років тому!

– Це дуже розлоге питання. За кілька хвилин я повернуся до нього. Але наразі дозвольте мені закінчити із Соломоном. А веду я до того, що звернення Господа до Соломона – це просто етикетний вислів, покликаний передати величезну, неперевершену мудрість і тим зробити Соломонові приємне. Невже ви гадаєте, що Бог розраховував, що Соломон, наймудріший зі смертних, звеселиться, почувши, що інші завжди будуть дурніші за нього? Адже той, у мудрості своїй, не міг не хотіти, щоб усі були наділені такими самими

здібностями...

Жако не витримав:

– Не розумію, про що йдеться. Ти вихоплюєш там-сям із тексту кілька слів чи речень, але замовчуєш той очевидний факт, що ми богообрані. Святе Письмо говорить про це знову й знову.

– Ось, поглянь на книгу Йова, – відказав той, нітрохи не знітившись, і, прогортавши сторінки до розділу 2, зачитав: «Бо немає такого, як він, на землі: муж він невинний та праведний, який Бога боїться, а від злого втікає». З віршів на кшталт цього стає ясно, – повів далі Бенту, – що Господь має на увазі весь рід людський. Адже не забувай, що Йов не єврей, але з усіх людей він найугодніший Богові. Осьде ці рядки – переконайся сам.

Але Жако не схотів і дивитися:

– Можливо, десь у Біблії щось таке й сказано. Але там тисячі разів говориться протилежно. Ми, євреї, особливі, й тобі це відомо. Он Франку щойно втік від інквізиції. Скажи мені, Бенту, коли це євреї проводили аутодафе? Це інші нас убивають. А ми хоч коли-небудь убивали інших?

Спіноза спокійно прогортав сторінки й, цього разу дійшовши до вірша 37 розділу 10 у книзі Ісуса Навина, зачитав:

– «І здобув його, і побив вістрям меча його та царя його, і всі міста його, і кожну особу, що в ньому, не позоставив жодного врятованого, усе так, як зробив був Еглонові». Або візьмімо розділ одинадцятий, вірш одинадцятий, де йдеться про місто Хацор: «І вони повбивали вістрям меча кожну особу, що в ньому, зробили їх закляттям, не позсталася жодна душа, а Хацора спалили огнем». А осьде знову, перша книга Самуїлова, розділ 18, вірші 6–7: «І сталося, як вони йшли, коли Давид вертався, побивши филистимлянина, то повиходили жінки зо всіх Ізраїлевих міст, щоб співати та танцювати назустріч царя Саула, із бубнами, із радістю, та із цимбалами. І викрикували ті жінки, що грали, та й казали: Саул повбивав свої тисячі, а Давид десятки тисяч свої!» На жаль, у Торі є чимало свідчень, що за часів могутності ізраїльтян ті були не менш жорстокі та безжальні, ніж будь-який інший народ. Як і не вирізнялися з-поміж решти прадавніх племен ані моральністю, ані праведністю, ані розумом, а перевершували їх лише в тому, що мали добре організоване суспільство й ефективніше керівництво, які й дали їм змогу аж так довго протриматися. Але той древній народ Ізраїлю давно пішов у небуття й відтоді зрівнявся з іншими народами світу. Я не знаходжу в Торі жодної вказівки, наче євреї перевершують неєвреїв. Господь однаково милостивий до всіх.

На обличчі Жако проступив такий вираз, наче той власним вухам не вірить:

– То, за твоїми словами, євреї нічим не кращі від гоїв? – тільки й видобув він.

– Точнісінько так. Тільки не за моїми словами, а за словами Святого Письма.

– Як може верзти таке той, кого звати «Барух»? Ти справді заперечуєш, що Бог обрав євреїв, виявляє до них ласку, допомагає їм і покладає на них неабиякі сподівання?

– І знову те саме... Жако, подумай над тим, що говориш. Повторюю тобі ще раз: це люди обирають, виявляють ласку, допомагають, цінують, покладають сподівання. Але Бог? Звідки в Нього візьмуться ці людські атрибути? Згадай, що я казав про помилковість уявлення Господа в нашому образі. Згадай мої слова про трикутники й трикутного Бога.

– Нас було створено за образом Його, – заперечив Жако. – Розгорни книгу Буття, і я знайду тобі, де це сказано...

Але той процитував напам'ять:

– «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі. І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх».

– Достеменно, Баруху, це ті самі слова, – промовив Жако. – От якби ще й твоя побожність була така ж дивовижна, як пам'ять. Якщо сам Господь так сказав, то хто ти такий, щоб ставити під сумнів, що нас створено за образом Його?

– Жако, скористайся з богоданої здатності міркувати. Ці слова не можна сприймати буквально: їх ужито метафорично. Невже ти справді гадаєш, наче нас, смертних, – і то подекуди глухих, горбатих, геморойних, горопашних – створено за образом Божим? Подумай про таких, як моя мати, що померли, не доживши й до тридцяти, про сліпонароджених, чи потворних, чи слабоумних із величезними порожнистими головами, роздутими від водянки, про золотушних, про тих, хто харкає кров'ю, бо відмовляють легені, про здирників або вбивць – невже і їх створено за образом Божим? Гадаєш, наче в Господа така ж ментальність, як і в нас, – ласа до лестоців, а ще властолюбна та мстива, щоразу як ми порушуємо Його приписи? Хіба може досконала істота мати таке калікувате, ганджувате мислення? Це всього-на-всього так висловилися ті, хто створював Біблію.

– «Ті, хто створював Біблію»? То ти виявляєш зневагу до Мойсея, Ісуса Навина, Пророків і Суддів? Заперечуєш, що Біблія – це Слово Боже? – Голос Жако що не речення то гучнішав, і Франку, який уважно ловив кожну фразу Спінози, взяв того за плече, стараючись утихомирити.

– Я ні до кого не виявляю зневаги, – відказав на це Бенту. – Тож залишаю такий висновок на твоєму сумлінні. Але я справді стверджую, що біблійні слова та ідеї є плодами людського розуму й походять від мужів, які писали ті вірші, уявляючи себе – ні, краще сказати, мріючи бути – схожими на Господа, створеними за образом Божим.

– То ти таки заперечуєш, що вустами Пророків промовляє сам Бог?

– Очевидно, що всі ті слова, які в Біблії поименовано «Божими», усього лише постали в уяві різноманітних пророків.

– «В уяві»? Ти сказав «в уяві»?! – Жако прикрив долонею відвислу від жаху щелепу, а Франку силкувався притлумити усмішку.

Бенту усвідомлював, що кожна фраза з його вуст шокувала Жако, але не міг угамуватися. Бо звеселився душею, розірвавши пута мовчання й висловлюючи вголос усі ті ідеї, які доти обмірковував потайки чи якими ділився з рабином лише в дуже завуальованій формі. На думку спало застереження ван ден Ендена – «caute, caute» – але цього разу він відмахнувся від доводів розуму та стрімголов поринув у полеміку.

– Так, самоочевидно, що в уяві, тож нічого, Жако, так жахатися: ми знаємо про це зі слів самої Тори. – Краєчком ока зауваживши усмішку Франку, Бенту вів далі: – Ось, прочитай-но зі мною це місце з Повторення Закону – розділ 34, вірш 10: «І не появився вже в Ізраїлі пророк, як Мойсей, що знав його Господь обличчя-в-обличчя». А тепер, Жако, подумай, що це означає. Ти, звісно, знаєш, що в Біблії сказано: навіть Мойсей не зрів обличчя Господнього, правильно?

Той кивнув:

– Так, у Торі є такі слова.

– Тож, якщо відкинути зорове сприйняття, це може означати лиш одне: тільки Мойсей чув справжній голос Господа, а жоден пророк після нього Божого гласу насправді не чув.

Жако не знайшовся, що відповісти.

– Поясни мені, – озвався Бенітеш, який уважно ловив кожне слово Спінози. – Якщо жоден із решти пророків не чув гласу Божого, то звідки ж тоді взялися пророцтва?

Радіючи, що Франку долучився до розмови, Бенту не забарився з відповіддю:

– Гадаю, пророки були особами, наділеними надзвичайно живою уявою, але не те щоб високорозвиненою здатністю міркувати.

– То ти, Бенту, виходить, гадаєш, – підхопив той, – що чудесні пророцтва – не більше ніж плоди уяви пророків?

– Саме так.

А Франку повів далі:

– Таке враження, неначе тут нема нічого надприродного. Послухати тебе, то наче все на світі можна пояснити.

– Ти цілком точно сформулював мої погляди. Усе – от просто-таки все – має природне походження.

– А як на мене, – видобув Жако, який люто зиркав на Бенту, коли той говорив про пророків, – є речі, що відомі лише Богові, речі, які спричинено лише з Божої волі.

– Гадаю, що більше зможемо взнати ми, то менше залишиться відомого лише Господу. Інакше кажучи, що сильніше наше невігластво, то більше всього приписують Богові.

– Та як ти смієш...

– Жако, – урвав його Бенту, – згадаймо, навіщо ми трое зібралися тут. Ви прийшли до мене, бо Франку переживав духовну кризу й потребував допомоги. Це ви шукали зустрічі зі мною, а не навпаки – я, власне, радив натомість звернутися до рабі Мортейри. Але, за вашими словами, вам сказали, наче від розмови з рабином Франку тільки погіршає.

– Так, це правда, – підтвердив той.

– То чого ми з тобою досягнемо, вступаючи в суперечки такого гатунку? Насправді важить тільки одне запитання. – І Бенту обернувся до Франку. – Скажи, я чимось тобі допоміг? Тобі хоч трохи полегшало від почутого?

– Усе, що ти сказав, дало мені розраду, – відповів йому той. – Ти допоміг мені не з'їхати з глузду. Я вже зовсім було збився з пуття, але твоя ясність думки й манера нічого не брати на віру, не схилятися перед авторитетами... я... я ніколи такого не чув. Жако помітно гнівається – перепрошую за нього, але мені... мені ти справді допоміг.

– У такому разі, – промовив його кузен, зненацька підводячись, – ми вже отримали, по що прийшли, і нам тут більше нічого робити.

Ошелешений Франку залишився сидіти, але Жако схопив його за лікоть і потягнув до дверей.

– Дякую, Бенту, – мовив Франку вже з дверної пройми. – Прошу, скажи, у тебе буде час продовжити бесіду?

– Для розважливої розмови я завше знайду час – просто зазирни до моєї крамниці. Але часу для безглуздої балаканини, – тут Бенту обернувся до Жако, – я не маю ніколи.

* * *

Щойно будинок Бенту зник з очей, як Жако широко всміхнувся й міцно обійняв Франку за плечі:

– Тепер у нас є все, що нам потрібно. Разом ми чудово попрацювали. Ти добре зіграв свою роль – навіть занадто добре, як на мене, – але про це я не згадаю ні словом, позаяк завдання ми виконали. Поглянь, що ми маємо. Євреї не богообраний народ і нічим не кращі за гоїв. Богові до нас байдуже. Пророкам просто ввижалося. Святе Письмо – ніяке не святе, а від початку й до кінця людська робота. Слово Боже й воля Господня – фікції. Книга Буття з рештою Тори – байки та метафори. А рабини – і то навіть найавторитетніші – не мають ніяких спеціальних знань, а просто діють у своїх інтересах.

Франку похитав головою:

– Ні, всього, що нам потрібно, ми ще не отримали. Я хочу знову зустрітися з ним.

– Але ж я щойно перерахував усі його мерзоти: те, що він говорив, – це чистісінька ересь. Цього жадав від нас дядько Дуарте, і ми зробили все, як він хотів. Доказів вистачить із головою: Бенту Спіноза не єврей, а юдофоб.

– Ні, – повторив Франку, – не вистачить. Мені треба послухати ще. І я не стану свідчити, якщо не послухаю.

– У нас усього більше ніж досить. Твій родині загрожує небезпека. Ми уклали з дядьком Дуарте угоду – а від домовленості з ним не відкараскаєшся. Це тільки той дурник Спіноза спробував таке втнути – обшахрати його, обійшовши бет-дін. Лише завдяки дядьковим зв'язкам, дядьковим хабарям і дядьковому судну ти й досі не тремтиш від жаху де-небудь у португальській печері. А всього за два тижні його корабель вирушає назад – по твоїх матір і сестру та по мою сестру. Чи ти хочеш, щоб вони горіли, як наші батьки? Якщо не підеш зі мною до синагоги й не посвідчиш перед кагалом, то, вважай, власноруч розпалиш під ними багаття.

– Я не баран і на побігеньках ні в кого не буду, – гнув своє Франку. – Часу в нас досить, і мені треба дізнатися більше, перше ніж свідчити перед кагалом. День туди, день сюди нічого не змінить, і тобі це відомо. А крім того, дядько зобов'язаний подбати про свою

рідню, навіть якщо ми не зробимо нічогосінько.

– Дядько вчинить так, як сам захоче, – я знаю його краще, ніж ти. Йому не писані жодні закони, крім власних, і щедрість натури теж не властива. Я не хочу більше ходити до твого Спінози. Він паплюжить увесь наш народ.

– У нього більше розуму, ніж у всієї громади, разом узятої. А якщо ти не хочеш іти, то я сам побесідаю з ним.

– Ні, якщо підеш ти – піду і я. Одного я тебе не пущу. Той тип уміє бути переконливим – я й сам відчуваю сум'яття. Варто тобі поткнутися туди одному – і не встигну я й оком змигнути, як вам обом оголосять херем. – Помітивши спантеличення на обличчі кузена, Жако пояснив: – Херем – це анафема, відлучення від громади. Ось ще одне гебрайське слово, яке тобі краще запам'ятати.

Розділ десятий

Ревель, Естонія. Листопад 1918 року

– Guten Tag[22 - Добрий день (нім.)], – сказав незнайомец, простягаючи руку, – мене звати Фрідріх Пфістер. Ми, бува, не знайомі? На вигляд я вас наче пригадую.

– Розенберг, Альфред Розенберг. Виріс тут, але щойно з Москви. Лише минулого тижня отримав диплом Політеху.

– Розенберг? А, он воно що – то ви молодший брат Ойгена! А я дивлюся, що очима схожий. Не заперечуєте, якщо я приєднаюся до вас?

– Звісно ні.

Поставивши на стіл свого пивного кухля, Фрідріх усівся навпроти Альфреда.

– Ми з вашим братом були нерозлийвода-друзями, та й досі тримаємо зв'язок. Я часто бачив вас у нього вдома – і навіть «на барані» катав. Ви ж років на... щось із шість чи сім молодший за Ойгена?

– На шість. На позір у вас є щось знайоме, але згадати остаточно мені не вдається. Не знаю чому, але з тих ранніх років я мало що пам'ятаю: усі спогади стерлися. Ви ж розумієте: мені було дев'ять чи десять, коли Ойген поїхав навчатися в Брюссель, і відтоді

ми практично не бачилися. То, кажете, ви з ним і дотепер не втратили зв'язку?

– Так, усього два тижні тому ми разом вечеряли в Цюриху.

– У Цюриху? То він уже не в Брюсселі?

– Поїхав звідти з пів року тому. У нього стався рецидив туберкульозу, тож він перебрався до Швейцарії – підлікуватися й відпочити. А я саме навчався в Цюриху – от і перевідав його в санаторії. За тиждень-два його выпишуть, і він подасться в Берлін, на вищі курси банківської справи. За кілька тижнів я й сам збираюся туди на навчання, тож у Берліні ми зустрічатимемося частенько. А ви нічого цього не знали?

– Ні, наші шляхи розійшлися. Ми ніколи не були близькі й тепер уже практично втратили зв'язок.

– Так, Ойген казав мені – здається, жалкуючи. Мені відомо, що ваша мати померла, коли ви були ще малям, – і це обом вам далось нелегко, – а батько, пригадую, теж пішов із життя молодим. Від сухот?

– Так, і то всього в сорок чотири. Це сталося, коли мені було одинадцять. Гер Пфістер, скажіть...

– Прошу, звіть мене Фрідріх. Брат мого друга – також друг. То, може, перейдемо на «ти»?

Альфред кивнув.

– Так от, хвилину тому ти, Альфреде, збирався спитати...

– ...чи Ойген коли-небудь згадував про мене.

– Під час останньої зустрічі – ні. Ми років зо три не бачилися, тож мали багато чого надолужити. Але доти він часто заводив розмову про тебе.

І той, повагавшись, бовкнув:

– А ти не міг би розказати мені все, що він про мене говорив?

– Усе? Гаразд, я спробую, але спершу дозволь зауважити: з одного боку ти зізнався – й то цілком беземоційним тоном, – що між вами не було великої близькості й ви начебто ніколи не прагнули родичатися один з одним. А от сьогодні тобі закортіло – я б навіть сказав, припекло – почути про нього. Щось тут не клеїться. І це наштовхує мене на думку, що ти в таких собі пошуках – самого себе та свого минулого?

Альфред на мить аж сахнувся: проникливість цього запитання злякала його.

– Так, твоя правда. Мені дуже дивно, що ти це помітив. Настали такі часи... гм, як би тут висловитись... коли все скотилося в хаос. У Москві я бачив розбурхані юрби, що впивались анархією. Цей безлад от-от захлесне всю Східну Європу – та що там, і Західну теж. Море-моренне переміщених осіб. От і я теж неначе відірвався від гілля разом із ними – а може, й більше за інших... відрізаний від усього...

– Тож ти шукаєш опору в минулому, тужачи за його незмінністю. Тебе можна зрозуміти. Дай-но я покопирсаюсь у спогадах – що ж це казав про тебе Ойген? Зараз, хвилинку – я зосереджуся, розворушу почуте-побачене, і воно зрине в пам'яті.

Фрідріх заплющив очі, але майже одразу й розплющив.

– Щось заважає... на шляху, здається, стали мої спогади про тебе. Мабуть, спершу викладу їх, а відтак зможу дістатися й того, що казав Ойген. Ти не проти?

– Ні, гаразд, – промимрив Альфред. Хоча й гадав, що не зовсім гаразд. Ба більше – зовсім негаразд, бо вся ця розмова була вкрай незвична: кожне слово, що злітало з Фрідріхових вуст, звучало дивно й неочікувано. Та навіть попри те він довіряв цій людині, яка знала його ще дитиною: від Фрідріха віяло «домом».

А той, знову заплющивши очі, заговорив якимось відстороненим голосом:

– Битися подушками... я пробував, але ти не хотів зі мною гратися... я так і не зумів втягти тебе в цю гру. Серйозний – ой-ой-ой, який серйозний. Порядок і ще раз порядок... цяцьки, книжки, іграшкові солдатики, усе в строгому порядку... ти любив тих солдатиків... страшенно серйозне хлоп'я... я інколи катав тебе «на барані»... гадав, тобі сподобається... але ти завше швидко зістрибував... хм, не любив веселощів?.. а чи за пустощі могло влетіти?.. у домі атмосфера холоду... без матері... батько відчужений, пригнічений... ви з Ойгеном ніколи не розмовляли... де пропадали твої друзі?.. я ні разу не зустрічав їх у тебе вдома... ти був боязкий... утікав до себе в кімнату й зачиняв за собою двері... завжди біг до своїх книжок...

Тут Фрідріх зупинився, розплющив очі, добряче приклався до кухля з пивом і спрямував погляд на Альфреда:

– Оце й усе, що впливло зі сховища моєї пам'яті про тебе – можливо, пізніше пригадається ще щось. Ти цього хотів, Альфреде? Бо я волів би переконатися. Мені хочеться дати братові свого найближчого друга саме те, чого йому треба й кортить. – Той кивнув, а відтак швидко відвернувся, соромлячись свого приголомшення: він ще ніколи не чув таких балачок. Фрідріх говорив німецькою, але його слова були, уважай, іноземні.

– Ну, то я продовжу та згадаю, що говорив про тебе Ойген. – Він повторно заплющив очі й за хвилину знову заговорив таким-таки дивним, відстороненим тоном: – Ойгене, промовляй до мене про Альфреда. – А відтак його голос сковзнув на ще інший тембр – той, що, напевно, мав імітувати тембр друга:

– А... мій боязкий і соромливий братик, чудовий художник... успадкував увесь хист нашої сім'ї... мені подобалися його замальовки Ревеля... порту з усіма кораблями на якорі, лівонського замку з вежею «Довгий Герман»... вправні праці... навіть для дорослого, а йому ж було всього десять... мій маленький братик... завше з книжкою... бідолашний Альфред, відлюдько... він так полохався інших дітей... хлопці-однолітки його не любили – кепкували й дражнили «філософом»... тепла йому дісталася небагато... наша мати померла, батько був при смерті, а тітки мали чуйне серце, але ж увесь час клопоталися коло власних родин... я мав би робити для нього більше, але до Альфреда було важко достукатися... та мені й самому дуже мало що перепало.

Фрідріх розплющив очі, раз-другий кліпнув, а відтак, заговоривши своїм звичним голосом, мовив:

– От і все, що я пам'ятаю. Хоча ні, Альфреде, – була ще одна річ, але я скажу це зі змішаними почуттями: Ойген винив тебе в материній смерті.

– Винив? Мене? Та мені ж було всього кілька тижнів.

– Коли хтось помирає, ми нерідко шукаємо, що б – або кого б – звинуватити в цьому.

– Ти, певно, жартуєш, еге ж? Ну, тобто... Ойген справді таке казав? Але ж це безглуздя.

– Люди часто вірять у безглузді речі. Звісно, твоя мати померла не через тебе, але Ойген, здається, затаїв думку, що якби вона не завагітніла тобою, то була б і досі жива. Але це, Альфреде, лише мій здогад. Мені несила пригадати дослівно, що той казав, але я точно знаю, що Ойген відчував якусь страшну образу на тебе, що її він і сам собі не міг пояснити.

Сполотнілий Альфред хвилину-дві мовчав. А Фрідріх, який не зводив із нього очей, сьорбнувши пива, промовив:

– Боюся, я бовкнув зайвого. Але коли просить друг, я завше намагаюся зробити все, що можу.

– От і добре. Грунтовність, чесність – це хороші, шляхетні, істинно німецькі чесноти. Мені, Фрідріху, таке до душі. Та й звучить усе правдоподібно. Мушу зізнатися, що інколи мене дивувало, чому Ойген так мало займався мною. А те дошкульне прізвисько, «філософ», – я стільки разів чув його від хлопців! Гадаю, воно дуже на мене вплинуло, і я поклав собі помститись ім усім, таки ставши справжнім філософом.

– У Політеху? Як таке можливо?

– Ну, не те щоб дипломованим філософом – ступінь у мене з інженерії та архітектури, – але моєю справжньою вотчиною була філософія, тож навіть у Політехнічному я знайшов кількох учених професорів, які скеровували мене в моїх самостійних заняттях. І зрештою я понад усе інше оцінив німецьку ясність думки. Ось моя єдина релігія. А все ж просто зараз, цієї самої миті, у мене чомусь плутається в голові. Я, власне, баланую на межі запаморочення. Мені, мабуть, просто треба час, щоби зжитися з усім почутим від тебе.

– Гадаю, Альфреде, я можу пояснити, що ти відчуваєш. Бо й сам таке переживав та бачив в інших. Це не реакція на спогади, що ними я поділився, – йдеться про дещо інше. Мое пояснення вдалося б якнайкраще, якби я перейшов на філософський лад. Я теж здобув ґрунтовну підготовку з філософії і мав би за приємність поспілкуватися з тим, хто має такі самі нахили.

– Це й для мене було б насолодою. Я ж не один рік провів в оточенні інженерів, тужачи за філософською бесідою.

– Гаразд, гаразд. А почну я ось із чого: пригадуєш той шок і невіру, які викликало Кантове відкриття, що зовнішня реальність не така, якою ми її сприймаємо, і що натомість ми вибудовуємо природу зовнішньої реальності з наших внутрішніх розумових конструктів? Ти ж, підозрюю, добре знайомий із Кантом?

– Так, дуже добре знайомий. Але який зв'язок між його відкриттям і моїм нинішнім психічним станом?

– Я маю на увазі, що твій світ – і то зараз я про твій внутрішній світ, – який величезною мірою постав із твого досвіду, виявився не таким, як ти гадав. Або ж, іншими словами, якщо вдатися до терміна Гуссерля, можна сказати, що в тебе відбувся «ноематичний вибух».

– Гуссерля? Я не читаю єврейських псевдофілософів. А що таке «ноематичний вибух»?

– Раджу тобі, Альфреде, таки зважити на Едмунда Гуссерля: він один із великих. Його термін «ноема» означає предметний зміст нашої думки або ж мисленнєве уявлення про предмет. Уяви собі, для прикладу, будівлю як таку. А тепер уяви, наче ти сперся на неї та виявив, що вона не є твердим тілом і твій організм легко проходить крізь неї. У цю мить твоя ноема будівлі вибухає – твій «життєсвіт», *Lebenswelt*, раптом стає не таким, як ти собі уявляв.

– Я візьму твою пораду до уваги. Але прошу, просвіти мене й далі: я розумію цю концепцію, що світ структурує людська свідомість, але все не збагну, як це стосується

нас із Ойгеном.

– Ну, я про те, що твоє сприйняття стосунків із братом, якого ти мав від народження, одним махом змінилося. Ти думав про нього одне, аж тут раптом минуле просіло – всього лише трішечки – й ти виявляєш, що той інколи обурювався твоїм існуванням, хоча його обурення, звісно, була несправедливе й безглузде.

– Ти хочеш сказати, що я ошелешений, бо піді мною подався нерушимий підмурок минулого?

– Саме так. Добре сказано, Альфреде. Твоя психіка зазнала перевантаження й повністю поглинена переосмисленням минулого, тож наразі їй бракує потужності для виконання своїх звичних функцій – як-от підтримувати рівновагу, фізичну й душевну.

Той кивнув:

– Фрідріху, це приголомшлива бесіда. Ти дав мені чимало поживи для розуму. Але дозволь зауважити, що деякий ступінь запаморочення передував нашому спілкуванню.

Пфістер мовчав – спокійно й очікувально. Чекає він, здавалося, вмів.

Й Альфред, позволивши, промовив:

– Зазвичай я не ділюся особистим. Власне, я взагалі ні з ким не секретничаю. Але в тобі є щось таке, що надзвичайно... як би тут висловитися?... спонукає до відвертості й викликає довіру.

– Ну, я ж по-своєму не чужий. А ти, звісно, й сам розумієш, що зі старими друзями не здружуватися наново.

– Зі старими друзями не здружуватися наново... – Альфред на мить замислився, а відтак усміхнувся. – Хм, розумію. Дуже дотепно. Бачиш, від самого ранку мене не полишає відчуття чужинства: я ж лише вчора повернувся з Москви. Та ще й залишився сам самотою. Бо я нетривалий час був одружений: у моєї дружини сухоти, й кілька тижнів тому батько відправив її до Швейцарії, в санаторій. Але річ не тільки в сухотах: її заможна родина вважає, що я зі своїми злиднями їй категорично не пара, тож не маю жодного сумніву, що нашому короткому шлюбу кінець. Ми замало пробули разом, і навіть наше листування майже вщухло. – Альфред квапливо ковтнув пива й повів далі. – Приїхавши вчора сюди, до тітоньок, дядечків, племінників і племінниць, я відчув, що ті ніби зраділи мені, й від тепла нашої зустрічі на душі стало хороше. Зникло відчуття чужинства. Але ненадовго. Бо сьогодні вранці, щойно прокинувшись, я знову відчув відчуження й безпритульність, тож подався блукати містом і все шукав, шукав... сам не знаю чого. Гадаю, домівки, друзів чи хоч би знайомих облич. Але побачив лише незнайомців. Навіть у

реальному училищі я не зустрів нікого знайомого, крім свого улюбленого вчителя, що викладав у мене образотворче мистецтво, та й він лише вдавав, неначе впізнав мене. А відтак, менш ніж годину тому, приспів останній удар. Я вирішив податися туди, де справді буду на місці, покласти край життю у вигнанні, возз'єднатися зі своїм народом і повернутися на Батьківщину. Маючи намір вступити до німецької армії, я зайшов до її військового штабу – це тут, через вулицю. А там сержант-вербувальник, єврей на прізвище Гольдберг, відмахнувся від мене, немов від комахи. Відправив геть зі словами, що німецька армія – для німців, а не для громадян країн-супротивниць.

Фрідріх співчутливо кивнув.

– Цілком імовірно, що останній удар обернеться для тебе благом. Можливо, тобі пощастило й ти отримав відстрочку або й повне помилування – не сконаеш безглуздою смертю в брудному окопі.

– Ти казав, що в дитинстві я був на диво серйозний. Гадаю, я і досі такий. Наприклад, я всерйоз сприймаю Канта та вважаю за свій моральний обов'язок записатися добровольцем. Бо на що перетвориться світ, якщо кожен полишить напризволяще нашу смертельно поранену Батьківщину? Коли Вітчизна кличе, сини мусять відповідати на поклик.

– От дивна штука, – мовив Фрідріх, – наскільки більше в нас, остзейських німців, германського, ніж у тих, що в Німеччині. Певно, всі ми, німецькі переселенці, відчуваємо ту саму величезну тугу, про яку ти говориш, – за домівкою, де нам воістину місце. Ми, німці Прибалтики, опинилися в епіцентрі чуми невикоріненості. Нині я відчуваю її найгостріше, бо цього тижня в мене помер батько. Тому-то я зараз і в Ревелі. І тепер теж не знаю, де мені місце. З матиного боку мої дід та баба – швейцарці, проте й там я почувуюся серед чужих.

– Прийми мої співчуття, – кинув Альфред.

– Дякую. Багато в чому я сприйняв це легше, ніж ти: моему батькові було замало не вісімдесят, і все мое життя він був повноцінно в ньому представлений. А мати в мене й досі жива. І тут я здебільшого зайнятий тим, що допомагаю їй перебиратися до будинку сестри. Я, власне, тільки й вискочив на хвилю, бо вона лягла здрімати, й скоро маю повертатися до неї. Але перш ніж піти, я хотів би сказати, що вірю: проблема «дому» для тебе глибока й нагальна. Щоправда, в мене ще є трішки часу, якщо ти волів би поговорити про неї докладніше.

– Не знаю, як до цього й підступитися. Щиро кажучи, мене приголомшує твоє вміння так легко бесідувати про глибоко особисте. Я ніколи не чув, щоб хтось висловлював сокровенне так відверто, як ти.

– Як хочеш, я допоможу й тобі навчитися такого.

– Ти про що?

– Ну, допоможу вловити та збагнути, які в тебе почуття щодо «дому».

Альфред насторожився, але після довгого, зтяжнього ковтка латиського світлого зголосився.

– Спробуй наступне: роби достоту те саме, що і я, коли розворушував свої спогади про тебе в дитинстві. Ось що я пропоную: тримай у голові словосполучення «не вдома» й повтори його про себе кілька разів: «не вдома», «не вдома», «не вдома»...

Хвилину-дві Альфред беззвучно ворухив губами, артикулюючи ці слова, а відтак похитав головою:

– Нічого не виходить. Моя психіка бастує.

– Психіка ніколи не бастує – вона завше працює. Просто нерідко нам щось заважає – не дає усвідомити цей процес. У твоєму випадку, гадаю, ідеться про сором'язливість, і то через мене. Спробуй-но ще раз. Якимось так: заплющ очі й забудь, що я тут, не зважай на те, що я про тебе подумаю, не переймайся тим, як я можу розцінити почуте від тебе. Пам'ятай лише, що я намагаюся допомогти, й не забувай, що я даю тобі слово: ця розмова залишиться тільки між нами. Я не переповім її навіть Ойгенові. А тепер заплющ очі, розслабся, й щойно в свідомості зненацька з'являтимуться ідеї, навіяні словами «не вдома», просто озвучуй їх. Кажі все, що на думку спаде, – нехай і безглузде.

Альфред знову заплющив очі, але ані пари з вуст.

– Не можу розчути. Голосніше, будь ласка. Трішечки голосніше.

І той тихенько заговорив:

– Не вдома. Ніде. Ні з тіткою Цецилією, ні з тіткою Лідією... мені нема місця – ні в школі, ні серед хлопців, ні в родині дружини, ні в архітектурі, ні в інженерії, ні в Естонії, ні в Росії... «Росія-матінка» – ну й жарті...

– Так, так, молодець... продовжуй... – заохочував Фрідріх.

– Вічний маргінал, постійна самозаглибленість, завжди хочеться показати ім... – Тут Альфред змовк і розплющив очі. – Більше мені нічого не спадає на думку...

– Альфреде, ти сказав, що тобі хочеться показати ім. Показати кому?

– Усім тим, хто глузував із мене, – сусідам, у реальному училищі, в Політехнічному, скрізь.

– А як ти збираєшся «показати» ім, Альфреде? Не полишай свого розгальмованого психічного стану. Кажи так, як виходить, – не конче зв'язно...

– Не знаю. Так чи інак, а я примушу їх мене помітити.

– А якщо вони тебе помітять, то ти почуватимешся вдома?

– «Дому» не існує – ти до цього хилиш?

– Наперед визначеного плану я не мав, але тепер у мене таки є одна ідея. Це просто здогад, але сумніваюся, щоб ти міг хоч десь почуватися вдома, бо «дім» – не місце, а душевний стан. Насправді «бути вдома» означає почуватися своїм у власній шкірі. І знаєш, Альфреде, мені сумнівно, що ти відчуваєшся в ній нечужим. Цілком можливо, що й ніколи не відчувався. Ти, певно, все життя шукаєш «дім» не там.

Альфред сидів мов громом приголомшений. У нього відвисла щелепа, а очі невідривно вдивлялись у Фрідріха.

– Твої слова так і запали мені в душу. Де ти навчився цих штук? Це щось неймовірне! Ти казав, що студював філософію. Це ти там таке розкопав? Я маю прочитати того філософа.

– Ні, я аматор. Як і ти, я б залюбки присвятив себе філософії, але мушу заробляти на прожиття. От і подався в Цюрих, на медичний, де чимало дізнався про те, як допомагати іншим говорити про складне й неприємне. А тепер, – тут Фрідріх підвівся з-за столу, – доведеться мені залишити тебе. Мати чекає, бо післязавтра я маю повертатися в Цюрих.

– Шкода. Цей досвід був дуже повчальний, і в мене таке відчуття, неначе ми лише почали. А в тебе не знайдеться часу продовжити нашу бесіду, перш ніж ти поїдеш із Ревеля?

– Хіба що завтра, бо вона щодня відпочиває по обіді. То, може, о цій самій порі? Зустрінемося тут?

Й Альфред, приборкавши невситиму цікавість і пересиливши бажання вигукнути «так, так!», лише кивнув із належною мірою церемонності:

– З нетерпінням чекатиму.

Розділ одинадцятий

Амстердам. 1656 рік

Наступного вечора в академії ван ден Ендена старання Клари-Марії, яка затреноувала зі слухачами латину, перервав її батько:

– Перепрошую за втручання, мадемуазель ван ден Енден, але в мене оголошення для пана Спінози. – Й, обернувшись до Бенту, додав: – За годину запрошую вас з'явитись у велику аудиторію, де проходитиме заняття з грецької, на якому обговорюватимуть деякі тексти Аристотеля й Епікура. Хоча грецької ви поки що майже не знаєте, але двоє цих красних панів мають сказати вам дещо важливе. – А відтак, звертаючись уже до Дірка, докинув: – Я знаю, що грецька цікавить вас мало, оскільки – хай як це ганебно – її знання більше не є обов'язковим для вступу на медичний факультет, але деякі аспекти цього обговорення можуть стати вам у пригоді під час майбутньої роботи з пацієнтами.

І ван ден Енден іще раз склав доньці церемонний уклін:

– А тепер, мадемуазель, залишаю вас перевіряти їхні здобутки.

Клара-Марія знову взялася зачитувати коротенькі уривки із Цицерона, що їх Бенту та Дірк почергово перекладали голландською. Кілька разів вона постукувала лінійкою по столу, привертаючи увагу розсіяного Спінози, яку – замість Цицеронових слів – цілковито поглинали чарівні порухи її вуст, коли та вимовляла звуки *m* і *p* – як-от у *multa*[23 - Майнове стягнення (лат.)], *pater*[24 - Батько (лат.)], *puer*[25 - Підліток, юнак (лат.)] і (це в неї виходило найпривабливіше) *praestantissimum*[26 - Якнайчудовіше (лат.)].

– Де сьогодні твоя зосередженість, Бенту Спінозо? – запитала Клара-Марія, щосили намагаючись суворо насупити своє надзвичайно приємне грушовидне личко тринадцятилітки.

– Даруйте, панно ван ден Енден, я на мить задумався.

– Поза сумнівом, про батькове заняття з грецької?

– Авжеж, – не став виводити її з омани Бенту, який куди частіше думав про дочку, ніж про батька. А ще з голови все не йшли гнівні слова Жако, почуті за кілька годин до того, – ті, які провіщали йому самотню долю ізгоя-одинака. Так, Жако був упереджений і зашорений, багато в чому помилявся, але в цьому мав рацію: Бенту знав, що не може дозволити собі дружини – як, власне, і родини з громадою. Розум підказував, що він має прагнути до свободи і що вся його боротьба за звільнення від обмежень забобонного єврейського

кагалу обернеться фарсом, якщо він усього-на-всього змінить ці пута на подружнє й сімейне ярмо. Його єдиною метою була свобода – свобода мислити, аналізувати й записувати свої буремні думки, що розлягалися в голові розкочами грому. Але йому було нелегко – ох як нелегко – відірвати увагу від звабливих вуст Клари-Марії.

Заняття з грецької ван ден Енден почав, вигукнувши до слухачів:

– Евдемонія. Проаналізуймо два корені цього слова: ??? – І, приставивши долоню до вуха, чекав. Студенти несміливо заозивалися – «хороший», «непоганий», «приємний». Лектор кивнув і повторив ту саму процедуру з ??????, на що долинув уже бадьоріший хор голосів – «дух», «полтергейст», «божок».

– Так, так і ще раз так. Кожна з ваших відповідей правильна, але в поєднанні з ?? значення зміщується в бік «талану», тож ?????????? зазвичай уживають у сенсі «добробут», «щастя» або «процвітання». Чи синонімічні ці три поняття? На перший погляд здається, що так, але насправді безліч філософів сперечалися стосовно різниці між відтінками їхнього значення. Що таке евдемонія – стан душі чи спосіб життя? – І, не чекаючи відповіді, ван ден Енден докинув: – А може, просто гедоністична гонитва за насолодами? Чи вона все ж пов'язана з поняттям арете?, яке означає? – І, приставивши по долоні до кожного вуха, чекав, доки двоє студентів водночас не вигукнули: «Чеснота!»

– Так, достеменно, і багато хто з давньогрецьких філософів додає чесноту до поняття евдемонії, у такий спосіб, вочевидь, підносячи його над суб'єктивним відчуттям щастя й розглядаючи на вищому рівні – як ведення порядного, шляхетного та гідного життя. На цьому всіляко наголошував Сократ. Пригадайте Платонову «Апологію Сократа», що її ми читали минулого тижня, де той звертається до земляка-афінянина й порушує питання арете такими словами... – Тут ван ден Енден прибрав театральної пози й продекламував із Платона по-грецькому, а відтак поволі переклав його слова латиною – для Дірка та Бенту: «...чи не соромишся ти турбуватися про гроші, щоб мати їх якомога більше, про славу й почесні, а натомість про розум, істину, про душу свою не дбаєш і не стараєшся, щоб вона була якнайкраща?»[27 - Переклад Йосипа Кобіва.] Водночас не забувайте, що в ранніх працях Платона знайшли відображення ідеї його вчителя, Сократа, а от у пізніших – скажімо, в «Державі» – ми спостерігаємо постання Платонових власних ідей, які наголошують на абсолютності справедливості та інших чеснот із метафізичного світу. У чому вбачає Платон найголовнішу мету людського життя? В осягненні найвищого об'єкта пізнання, що ним, на його думку, виступає ейдос «блага», яке наділяє істинністю й усе решту. Лише так, за Платоном, можна досягти евдемонії, тобто, на його думку, гармонії душі. Повторюю – «гармонії душі». Це формулювання варто запам'ятати: воно може неабияк прислужитися вам у житті. А тепер звернімося до наступного видатного філософа, Аристотеля, який провівся в Платона щось років із двадцять. Двадцять років. От що треба пам'ятати тим із вас, хто бідкається, наче моя навчальна програма заважка та задовга. Як стане ясно з тих фрагментів «Нікомахової етики», що їх ми читатимемо цього тижня, Аристотель теж мав деякі тверді переконання щодо гідного життя. Він був

певен, що воно не в чуттєвих насолодах, багатстві чи славі. У чому ж, за Аристотелем, полягає мета людського життя? Як йому уявлялося, в реалізуванні нашої глибинної, унікальної функції. «Що саме відрізняє людей від інших істот?» – запитує він. А я переадресовую вам його запитання.

Негайних відповідей не пролунало. Але зрештою хтось зі студентів сказав:

– Ми здатні сміятися, а інші тварини не здатні, – чим викликав хихикання однокашників.

– Ми ходимо на двох ногах, – долинув голос іншого.

– «Сміятися», «на двох ногах» – невже це все, на що ви спроможні?! – вигукнув ван ден Енден. – Такі дурні відповіді приземлюють нашу бесіду. Думайте! Який найголовніший атрибут відрізняє людину від нижчих форм життя? – Аж тут він обернувся до Спінози: – Я ставлю це запитання вам, Бенту Спінозо.

І той без найменших роздумів відповів:

– Гадаю, наша унікальна здатність міркувати.

– Ну звісно ж! Тому Аристотель і стверджував, що найщасливіша людина – та, яка найповнішою мірою реалізує цю функцію.

– То найвище й найщасливіше покликання – бути філософом? – запитав Альфонс, найтямущіший студент у грецькій групі, якого зачепила за живе блискавична відповідь Бенту. – Чи не здається така заява своєкорисливою як для філософа?

– Так, Альфонсе, не вам першому спав на думку цей висновок. І саме таке зауваження дає нам змогу перейти до Епікура – ще одного видатного давньогрецького мислителя, який висунув докорінно відмінні ідеї про евдемонію та призначення філософа. За два тижні ми читатимемо дещо з Епікура й ви переконаєтеся, що він теж говорив про гідне життя, але вживав для цього зовсім інше слово, раз по раз згадуючи про атараксію, що означає... – І ван ден Енден знову приставив долоню до вуха.

Альфонс умить вигукнув «урівноваженість», а інші незабаром додали «умиротвореність», «душевний спокій».

– Так, так і ще раз так, – підтвердив ван ден Енден, уже вочевидь підбадьорений успіхами студентів. – За Епікуром, істинне щастя – лише в атараксії. Але як її досягти? Не через Платонову гармонію душі чи Аристотелеве плекання розуму, а всього-на-всього через відмову від клопотів і тривог. Якби цієї миті до вас звертався сам Епікур, він би закликав вас опростити життя. Ось як би він, мабуть, це висловив, коли б стояв зараз тут. – Ван ден Енден прокашлявся й заговорив у панібратському тоні: – «Хлопці, потреб у вас зовсім

мало, вдовольняти їх легко, а будь-яке неминуче страждання неважко перетерпіти. Не ускладнюйте собі життя такими банальними цілями, як багатство та слава, адже це вороги атараксії. Скажімо, слава залежить від думки оточення й вимагає, щоб ми проживали своє життя за побажаннями інших. Для її здобуття та збереження нам доведеться полюбити те, що люблять інші, й триматися осторонь усього, чого ті уникають. Отож, що можна сказати про життя публічної особи чи політика? Тікайте від нього безвісти! А про багатство? Цур йому й пек: це пастка! Бо що більше маєш, то більше кортить і то глибший твій смуток, коли чергового палкого бажання не вдовольнити. Хлопці, послухайте мене: якщо прагнете щастя, не марнуйте свого життя на гонитву за тим, чого вам насправді не треба».

– А тепер, – повів далі лектор, повертаючись до свого звичного тону, – зверніть увагу на відмінності між позиціями Епікура та його попередників. За Епікуром, найвище блаженство – це досягти атараксії, звільнившись від будь-яких клопотів і тривог. Що ж, перейдімо до обговорення й запитань. А, пане Спінозо, так-так? У вас запитання?

– Чи правильно я зрозумів, що Епікур пропонував лише підхід «від супротивного»? Ну, тобто що усунення страждань цілком достатньо і що, позбувшись сторонніх клопотів та наносного неспокою, людина стає досконалою, непідробно благою, щасливою? А чи є якісь позитивні риси, що до них ми маємо прагнути?

– Чудове запитання. А я ще й підібрав саме такі уривки для читання, що проллють на нього світло. На щастя, пане Спінозо, вам не доведеться чекати на вдосконалення вашої грецької, бо про погляди Епікура можна прочитати латиною, у викладі римського поета Лукреція, який жив років на двісті пізніше. Я незабаром повідомлю вам потрібні сторінки, а сьогодні збирався торкнутися лише тієї провідної ідеї, яка відрізняє Епікура від інших: що гідне життя полягає у звільненні від тривог. Але навіть поверхове ознайомлення з першоджерелами покаже, що його вчення значно складніше: він заохочував до пізнання, дружби та добродішного, стриманого життя. Так, Дірку, у вас теж запитання? Схоже на те, що студенти латинської групи куди більше цікавляться еллінами, ніж слухачі курсу грецької.

Кінець ознайомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=65936673&from=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета

мобільного телефону, с платіжного термінала, в салоні МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусними картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примечания

1

? 4,6 м. (Тут і далі прим. пер.)

2

? 0,6 м.

3

Португальська форма біблійного імені Яків.

4

Міцва (множ. міцвот, див. нижче) – досл. «заповідь, припис» (давньоеврейськ.). У

побутовому сенсі – благодіяння, добрий учинок, що його вірянин-юдей може зробити навіть у суботу.

5

Гер Розенберг, зайдіть, будь ласка (нім.).

6

Schmutzfinger – (досл.) «Гидкопалій» (нім.).

7

Drecklecker – (досл.) «Лайнолиз» (нім.).

8

Rosenblum – (досл.) «Квіт Троянди» (нім.).

9

Grünbaum – (досл.) «Зелене Дерево» (нім.).

10

Сефарди – субетнічна група євреїв, що історично сформувалася на Піренейському півострові.

11

Козіма Вагнер (1837–1930) – друга дружина й натхненниця німецького композитора Ріхарда Вагнера, яка доводилася дочкою угорському композиторові й піаністові Ференцу Лісту. Після смерті чоловіка присвятила себе збереженню його пам'яті.

12

Тут: каюсь (лат.).

13

Досл. «дім закону» (давньоевр.) – рабинський релігійний суд.

14

Підвищення, з якого читають Тору під час служби в синагозі.

15

Повноліття, що його єврейський хлопчик досягає в тринадцять років та один день, а також відповідна церемонія із цієї нагоди.

16

Тут і далі переклад із Гете виконано за німецьким оригіналом, але з урахуванням купюр, що наявні в англійському тексті.

17

Від Матвія 7:16; тут і далі біблійні цитати подано в перекладі Івана Огієнка.

18

Марани – іспанські та португальські євреї, які вимушено навернулися до християнства наприкінці XIV та в XV ст., а також їхні нащадки. Альтернативна назва маранів – «нові християни» (див. далі).

19

Життєвий простір (нім.).

20

Псалми 144:9.

21

Псалми 144:18.

22

Добрий день (нім.).

23

Майнове стягнення (лат.).

24

Батько (лат.).

25

Підліток, юнак (лат.).

26

Якнайчудовіше (лат.).

27

Переклад Йосипа Кобіва.